

ČLANCI I RASPRAVE

Dr Milorad Ekmečić

USTANAK U HERCEGOVINI 1882. I ISTORIJSKE POUKE*)

Svaki pokušaj da se ustanak u Hercegovini 1882. smjesti u okvire potonje istorije morao bi početi od vezanja tog događaja za osnovni napor političkih pokreta koji se javljaju do 1914. da u slučaju organizovanja novog kongresa velikih sila osiguraju plebiscitarno jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine. Traženje formule takvog jedinstva prisutno je, u pozitivnom ili negativnom pogledu, u svim poduhvatima i događajima od 1878. do 1914. Ono je suštinski uticalo na formiranje svih ideologija i političkih programa nacionalnih organizacija i društava. Istorijski značaj ustanka u Hercegovini 1882. je u tome što je on bio prva praktična manifestacija takvog napora. Vjerovalo se da će se pitanje Bosne i Hercegovine nakon 1878. riješiti onim metodom kojim je tada i postavljeno na scenu

*) Ovim radom prof. Ekmečića, koji je, ujedno i šira verzija njegovog referata pripremljenog za Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici ustanka u Hercegovini 1882., koji organizuje Akademija nauka i umjetnosti SR BiH, obilježavamo godišnjicu tog značajnog događaja u našoj istoriji. Redakcija »Priloga«.

istorije: novim sazivanjem međunarodnog kongresa velikih sila na kome bi se mandat za upravu u ovim pokrajinama oduzeo od Austro-Ugarske i postavio na nove osnove.

Ako se gleda iz te perspektive, ustanak 1882. istorijski se doima kao pokušaj da se raniji neuspjelo seljački ustanak iz 1875—1878. ponovi u boljoj političkoj verziji. Raniji ustanak od 1875. bio je seljački klasni rat u kome pokušaji intelektualaca i trgovaca da mu vještački uliju program međuvjerske tolerancije nije uspio. Odmah nakon završetka okupacije 1878. radi se na tome da se počne sa novih osnova u kojima agrarno pitanje ne bi bilo prisutno kao prvi i osnovni motiv. Pokušaji srpskog nacionalnog pokreta da konstituišu politiku saradnje sa muslimanskim dijelom stanovništva na bazi priznanja autonomije Bosne i Hercegovine i odustajanja od rješenja agrarnog pitanja traju sve do 1914, ali nikada nisu uspjeli sem privremeno i gotovo slučajno u Hercegovini 1882.

Pokušaji da se krene ovim novim putem postoje sve od kada je nakon političke krize 1877. bilo jasno da se austrougarska okupacija ne može izbjeći. Već 15. marta 1878. jedna ustanička »narodna skupština« u Tiškovcu šalje »velikomoćnom caru« ruskom poruku da ne dozvoli okupaciju pokrajina. Vele da je »vječita želja svega našega naroda da postanemo dijo Srpskih kneževina, ali ako nam se to iz kakvih uzroka smetalo bude, onda smo po nuždi priklonjeni pristati da bar postanemo zasebno samostalno-vazalna država, kao što i braća Bugari postaju.«¹⁾ Na toj peticiji su se potpisali svi ustanički vođi u Bosni. Ta mudrost nije bila daleko od nastojanja ruskih slavjanofila da se nekako izigraju ruske međunarodne obaveze da sa Austro-Ugarskom dijeli balkanske Slovene u posebne interesne sfere. Na tome se u više navrata pokušavalo u toku 1878, a nakon okupacije ti su se naponi počeli provoditi tajno, istom upornošću kojom su ranije provodeni javno. Težnja je bila da se stvori narodna osnova za jednu privremenu vladu Bosne i Hercegovine koja bi izdala proklamaciju i obratila se velikim silama.²⁾

Nije uvijek izričito rečeno o kakvoj se autonomnoj državi radilo i kakva bi bila njena geografska i politička forma. Većinom se radilo o Bosni i Hercegovini, ali u jednom trenutku Mićo Ljubibratić, vođa ranijeg ustanka u Hercegovini i glavno lice u pokušajima organizovanja novih pobuna, govori i o novopazarskom sandžaku koji bi u nju ušao. Takva bi država mogla da postane baza jugo-

¹⁾ »Narodna skupština« — Aleksandru II, Tiškovac, 1—2/14—15. marta 1878. »Архив внешней политики России«, »Главный архив« V—A, 1879, delo 829, 30 (Dalja kratka AVPR. Skraćenice fondova GA = Главный архив, PA = Политархив, KA = Канцелария, PVK = Посолство в Константинополе.) Dosta je izvještaja ruskih od istih lica datirano istim datumima. Razlika u navedenoj stranici pokazuje da nisu isti izvori.

²⁾ Proglas Miće Ljubibratića u ime više lica »Draga braćo Muhamedanci i Hrišćani u Sarajevu«, »Sa bosanske granice«, 10. jula 1878, Arhiv Hercegovine u Mostaru, fond »Ostavština Miće Ljubibratića« br. 643, kopija (Skraćenica AHM).

slovenskog okupljanja: »Na žalost ja uviđam da u Jugoslovena još nema čiste političke svijesti — još se oni gube u religioznim i ple-menskim predrasudama — još nije zrela naša narodna stvar! Tre-balo bi raditi da Bosna i Ercegovina steknu svoju samoupravu pod kojom bi se mogla razviti misao jugoslovenske zajednice«.3) Mora se priznati da nikada više ova širina nije ponovljena, barem ne u ne-kom programatskom vidu i sa srpske tačke gledišta autonomija po-krajina je smatrana ostvarenjem treće nezavisne srpske države, pored Srbije i Crne Gore koje postoje od ranije.

Cijena za te pokušaje je bilo odricanje od zahtjeva da se selja-cima dadu zemlja koju su obrađivali. Kad Ljubibratić još 1877. traži »pomirenjem sa Muhamedancima i Katolicima« on polazi od toga da će se to postići »samo na osnovi religiozne i građanske ravno-pravnosti i na pronalasku načina kako se ne bi suviše oštetili ma-terijalni interesi. Pravda zahtijeva i dobro shvaćena politika nalaže osveštenje vjerezakonske i građanske ravnopravnosti. U ovome se ne smijete ni najmanje zatezati. Što se tiče ujemčenja begovskih interesa taj je (zadatak) najteži, ali mi moramo u tome raditi i ovi put biti popustljivi — u nijednoj državi nije se moglo izvesti potpuno uništenje spahijskih prava. Naše će spahije bez sumnje brzo osiroma-šiti i rasprodati svoja imanja, čim otimanjem ne budu mogli nakna-đivati svoja raskošta. Trebalo bi da se davanje gospodarima zema-lja svede na stalnu svotu koju će težaci davati državi, a država go-spodarima. Tako bi se izbjegao sam dodir između begova i teža-ka«.4)

Nakon ulaska austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu nije prekidan rad na pripremama srpsko-muslimanskog saveza za novi ustanak. »U jesen 1878.« Ljubibratić je održavao tajne sas-tanke sa begovima iz Bosne i Hercegovine (Mehmed Ali-beg Vidaić, Hadži-beg Janjarac, Omer-beg Čemerlić, »i još 7—8 begova i aga bo-sanskih«). Ljubibratić veli da su oni pristajali »na sve tačke izmi-renja i na plan za borbu. No što se tiče borbe oni izraziše sumnje da bismo mogli uspeti samo bez tuđe pomoći. Pomoći se nismo mogli nadati ni od Srbije ni od Sultana. Najposle rešismo da se borimo ako saznamo da će nas pomagati Rusija. Za to doznati ja sam pro-šaste zime (1878/79) dolazio u Rusiju«. U februaru 1879. slao je Lju-bibratić svog saradnika Aleksu Jakšića u Novi Pazar »sa još dvoji-com ljudi, da se vidi kako tamo stvari stoje, i bi li se moglo postići sporazumljenje i uglaviti ugovor za odpor u Novom Pazaru i usta-nak u Bosni i Hercegovini. Jer ja želim da prvo uredim sve od-nošaje između Muhamedanaca i Hristiana pak da se tek tada radi energično. Ja neću da se hrišćanska krv proliva za same muhame-danske interese«.5) Nije postojala najbolja saradnja između Jakšića

3) Mićo Ljubibratić — I. L. Vuličeviću, Beograd, 10/22. septembra 1877, AHM br. 561.

4) Mićo Ljubibratić — Stanku Skuliću, 10. novembra 1877. AHM br. 582.

5) Mićo Ljubibratić — »Prevashoditeljstvu«, februara 1879, AHM br. 643, kopija.

i Ljubibratića, pa je i Jakšić putovao u Rusiju, a nakon toga u novopazarski sandžak, da bi po povratku u Beograd počeo da samostalno radi na formiranju jednog komiteta. Ipak je glavno lice u ovoj radnji i dalje ostajao Ljubibratić. On je 1875. pokušavao da uhvati veze sa bugarskim muslimanima radi zajedničke saradnje, a na putu u Rusiju je kontaktirao sa slavjanofilskim predstavnicima M. A. Hitrovo i Muravcjev.⁶⁾ Preko Omer-bega Čemerlića održavao je određene veze sa bivšim vođom otpora u Bosni i Hercegovini Muftijom od Taslidže,⁷⁾ iako je nejasno da li se to desilo u Carigradu, gdje se muftija vremenom bio sklonio.

Dokumentacija otkriva da su ovakvi pokušaji stvaranja srpsko-muslimanskog sporazuma za ustanak u Bosni i Hercegovini održavani u više navrata i na više mjesta u toku 1879. To je motivisano pregovorima Austro-Ugarske i Turske oko sklapanja konvencije te godine, pa je u nedostatku saradnje sa zvaničnom srpskom vladom pomišljano da bi se bivši ministar spoljnih poslova Jovan Ristić mogao pridobiti za jednu diverziju u Sandžaku. Tada se pomišljalo i na skupljanje dobrovoljaca u Carigradu.⁸⁾ Ovakvi će se pokušaji obnoviti i naredne, 1880. godine kada se u Sarajevu i negdje na Drini održavaju sastanci predstavnika dvije strane. Nakon odluke da se Jakšić šalje u Sandžak radi udaranja osnove saradnje (begovi Ljubovići i Redžepagić),⁹⁾ Ljubibratić je bio sastavio neke pismene »osnove za izmirenje sa Muhamedancima i uslove kakve treba vezati sa Portom«.¹⁰⁾ Od tada se Turska iz ovih planova ne isključuje.

Smatrano je da bi ponovni Gledstonov dolazak na čelo vlade u Velikoj Britaniji stvorio neophodne međunarodne pretpostavke za ponovno oživljavanje istočnog pitanja. Vjerovalo se da će on pokrenuti grčko pitanje, na kome bi se moglo početi odvijanje cijelog balkanskog klupka. To se i desilo u aprilu 1880,¹¹⁾ pa to izaziva pojavu lanca peticija raznih grupa i opština iz Bosne i Hercegovine koje mu se upućuju. Da u tome ima nekog višeg sistema vidi se po tome što u grupi srpskih studenata u Parizu postoji jedno lice (»Amerikanac«) čiji je zadatak bio da koordinira ovo slanje peticija Gledstonu.¹²⁾ Ta je kampanja najprije bila inicirana iz Bugarske,¹³⁾

⁶⁾ Mićo Ljubibratić — supruzi Mari, Galac, 17. decembra 1878, AHM br. 668.

⁷⁾ Omer-beg Čemerlić — Mići Ljubibratiću, telegram iz Loznice, 6. novembra 1878, AHM br. 662. Pita ga da li je kod njega muftijin sekretar Nedim-beg i veli da mu je obac sa muftijom u Peći.

⁸⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 21. jula 1879, AVPR GA V-A2, delo 1050, 60.

⁹⁾ Jakov Aćimović — Mići Ljubibratiću, Rasik, 7. jula 1879, AHM br. 700.

¹⁰⁾ Mićo Ljubibratić — A. V. Vasiljevu, Beograd, 20. avgusta 1879, AHM br. 705.

¹¹⁾ B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870—1880*, Oxford, 1937, str. 569.

¹²⁾ Grgur Jakšić, Vojislav J. Vučković, *Pokušaji aneksije Bosne i Hercegovine*, »Glas SANU«, CCXIV, 3, Beograd, str. 63—65.

¹³⁾ Його Митев, Седиението на България през 1885. г., »Исторически преглед«, 6, Sofija, 1980, str. 49—50.

ali je glavna matica peticija slijedila iz Bosne i Hercegovine. U junu 1880. jedna je takva peticija bila poslana iz Mostara u »ime sinova Bosne i Hercegovine«. Za nju su skupljani potpisi i u Sarajevu. Gledstonu se veli da narod Bosne i Hercegovine može sam formirati vladu u pokrajinama i da okupacija treba da prestane.¹⁴⁾ Drugu takvu peticiju šalje Pelagić iz Beograda 1881, a za treću je pomoć u formulacijama davao i dopisnik londonskog »The Times«-a, Evans.¹⁵⁾ Austrijska je obavještajna služba saznala da se ove peticije šalju preko pariskog posredništva.¹⁶⁾ Peticije se odašiljaju i drugim vladama, a naročito turskoj i ruskoj.

Većim dijelom je ovaj politički rad bio vezan za Hercegovinu, iako se podjednako radilo i u Bosni, ali sa daleko manje uspjeha. Francuski konzul u Sarajevu je u proljeće 1880. saznao da su u Sarajevu »muslimanski i pravoslavni notabli Sarajeva počeli da raspravljaju o prihvatanju autonomije ili eventualnom prisajedinjenju Srbiji. Oni isto tako pažljivo posmatraju ponašanje Srba oko Niša, naročito u pogledu uređenja vlasništva i vakufa. S druge strane se s interesom čitaju novine koje dolaze iz prestonice i postupci koji se pripisuju Bugarima mnogo impresioniraju.«¹⁷⁾ U Bosni se tada zapažala promjena u političkom držanju glavnih muslimanskih predstavnika. Ruski konzul bilježi da su se ratni zarobljenici vratili iz Rusije kućama i da žele da »njihov car, a tako ovdje nazivaju Sultana«, živi u slozi sa ruskim carom.¹⁸⁾ On tada veli da u muslimanskom držanju imaju dvije nove pojave, »približavanje k pravoslavnima i saosjećanje prema Rusiji. Prvo se zapaža samo u pojedinačnim ličnim odnosima, ali se otvoreno vidi pri svakom prigodnom slučaju, na očigled Austro-Mađara čak i na oficijelnim prijemima kod šefa provincije. Naklonost muslimana ka Rusiji je nov pokret, objašnjiv samo događajima prošle godine.«¹⁹⁾ Mislio je na austrougarski vojnički ulazak u neka mjesta novopazarskog sandžaka.

Vijesti o pokušajima uspostavljanja srpsko-muslimanske saradnje uz rusku pomoć dolazile su 1880. i iz Carigrada. Početkom aprila 1880. javljalo je rusko poslanstvo da »sa svoje strane muslimani Bosne ovdje vode stalnu agitaciju protiv Austrije. U zadnje vrijeme je još jedna žalba koja nosi 15.000 potpisa u kojoj su pobrojane patnje muslimana pod austrijskom dominacijom predata Sultanu posredstvom poznatog Muftije od Taslidže. Na moje veliko iznenađenje ovo je lice tražilo načina da stupi u vezu sa carskim (ru-

¹⁴⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Jedan dokument iz 1880.*, »Godišnjak Društva istoričara BiH«, II, Sarajevo, 1950. str. 259.

¹⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958, str. 70.

¹⁶⁾ Kalnoki — Slaviju, Beč, 28. februara 1882, Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Präs 492/82. (Skraćenica ABH.)

¹⁷⁾ Francuski konzul iz Sarajeva — MID, 2. aprila 1880, »Archives des affaires étrangères, Paris«, »Correspondance politique des consuls«, Turquie, tom 13, br. 24 (Skraćenica AAEP.)

¹⁸⁾ Ladigenski (»conseiller honoraire«) — Girsu, Sarajevo, 29. februara 1880, AVPR GA V-A2, delo 830, 50.

¹⁹⁾ Isto.

skim) poslanstvom pod opravdanjem da muslimani jednako kao i hrišćani Bosne očekuju oslobođenje samo od Rusije. Vjerovao sam da moram da izbjegnem bilo kakav razgovor sličnog sadržaja.«²⁰⁾

Da to nije bio usamljen slučaj vidjeće se nešto kasnije kad u vrijeme protesta protiv uvođenja vojnog zakona u okupiranim pokrajinama počne novi talas slanja peticija. Početkom 1882. turska se vlada žalila da je »preplavljena bosanskim peticijama« koje se su podnosile protiv austrougarskih okupacionih vlasti od strane predstavnika sve tri vjere.²¹⁾ Jedan hodža je u oktobru 1881. predao protest potvrđen sa 317 pečata ruskom poslanstvu u Carigradu, sa željom da se preda ruskoj vladi. Bio je sastavljen na turskom jeziku.²²⁾ Zahtjevali su da se uprava u okupiranim pokrajinama oduzme od Austro-Ugarske i ponovo vrati turskom sultanu. Vrlo je karakteristično da se u muslimanskim peticijama naglasak stavljao na sultanovu vlast u Bosni i Hercegovini, a u srpskim su unošeni i detalji o autonomiji, posebno knezu i sultanovom suverenitetu. Pored svega, u tome je najznačajnija činjenica da je i muslimanska opozicija očekivala pomoć od Rusije i imala povjerenja u ovaj metod odašiljanja masovnih peticija. U ovome je bosanska muslimanska emigracija u Carigradu bila podržavana od nekih turskih državnih funkcionera. Sin Abdul Aziza, Jusuf Izedin je u februaru 1879. pismeno nudio ruskom caru da ubije svog oca, pa da kao novi sultan postane »izvršilac volje vašeg carskog veličanstva.«²³⁾ U rusku korist je orijentisano dosta viših oficira.

Vijesti o srpsko-muslimanskoj saradnji su postajale učestalije kako se približavalo vrijeme proglašenja vojnog zakona.²⁴⁾ U novembru 1881, kada se već radi na pripremanju pobune, Ljubibratić je

²⁰⁾ Onu — Girsu, Pera, 5. aprila 1880, AVPR KA, delo 50, t. 2, 188: »De leur côté les Musulmans de Bosnie entretiennent ici une agitation constante contre l'Autriche. Dernièrement encore une requête portant 15.000 signatures énumérant les souffrances qu'enduraient les Musulmans sous la domination autrichienne, a été remise au Sultan par l'intermédiaire du fameux Mufti de Tachlidja. A ma grande surprise, ce personnage cherche à entrer en rapports avec l'Ambassade Impériale sous prétexte que les Musulmans aussi bien que les Chrétiens de Bosnie n'attendraient leur délivrance que de la Russie. J'ai cru devoir décliner toute conversation sur un pareil sujet«.

²¹⁾ Novikov — Girsu, Péra, 1. februara 1882, AVPR KA, delo 24, t. I, 67: »Le Ministre des Affaires étrangères m'a confié que la Porte était inondée de pétitions bosniaques renfermant des plaintes contre les vexations des autorités Austro-Hongroises et il tire vanité du caractère mixte de ces pétitions émanant non seulement des Musulmans et des Chrétiens Orthodoxes, mais encore des Catholiques de la Bosnie«.

²²⁾ Isti — istome, 8. oktobra 1881, AVPR PA, delo 1198, 254. Uz original peticije na turskom jeziku ovjeren sa 317 pečata je i »Traduction sommaire d'une supplique présenté par les Musulmans de la Bosnie et Herzégovine pour être transmise au Ministère Impérial«.

²³⁾ Lobanov - Rostovski — Gorčakovu, 20. februara 1879, AVPR KA, delo 37, 361. Pismo na francuskom, potpisano arapski i ovjereneno ličnim pečatom.

²⁴⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 24. marta 1881, AVPR PA, delo 1181, 17: »Du reste, les autorités n'ont point eu lieu de se montrer plus satisfaites de la conduite des musulmans: ces derniers se sentent plus accablés que ne

nastojao oko formiranja jedne privremene vlade na prostoru između Drine i Lima. Njen zadatak bi bio da vodi narodni ustanak i od velikih sila zahtijeva da se Bosna, Hercegovini i novopazarški sandžak priznaju kao »autonomna država pod sizerenstvom Sultanova«. ²⁵⁾ Tada se jedna grupa prvaka, među kojima ima kasnijih vođa ustanka iz 1882. (Stojan Kovačević, Omeraga (!) Tanović), obraćaju Gledstonu protiv okupacije. ²⁶⁾

Odašiljanje peticija i opšta kampanja protesta protiv okupacije, a posebno protiv proglašenja vojnog zakona početkom novembra 1881, imaju izuzetan značaj za kasniji ustanak, jer se iz nje ustanak rodio. To pokazuje da ustanak nije sasvim nepripremljen, što ni sadašnja literatura u cjelini nije poricala. ²⁷⁾ Početkom decembra 1881. austrougarska obavještajna služba je otkrila da na Cetinju postoji jedan komitet koji je bio povezan sa ruskim slavjanofilima. Vođe ga politički emigranti iz Hercegovine, učitelj Jovo Ljepava i apotekar Jovo Dreč. ²⁸⁾ Prvi je bio istaknutiji u ovome poslu i od ranije je sumnjičen kao pristalica socijalističkih ideja Svetozara Markovića. Zbog pritiska vlasti na mostarsku crkveno-školsku opštinu 1880. morao je da emigrira u Crnu Goru, a sa svojom grupom je nakon proglašenja vojnog zakona radio na skupljanju uglednih ljudi iz cijele Hercegovine da dignu glas protiv toga zakona. U vezi sa ovim krugom na Cetinju su bili već krajem 1881. svi poznatiji vođe kasnijeg ustanka iz 1882. Početkom decembra 1881. pominjana su imena Pera Tunguza i Vase Buhe, među onima koji rade protiv vojnog zakona. Obrad Guzina iz Nevesinjskog kraja se vratio iz Crne Gore »sa instrukcijama na koji se način može pripremiti narod na otpor protiv naše vlade«. ²⁹⁾ Bio je u grupi sa Kikom Stevanovićem, Boškom Guzinom, Tripkom Grubačićem i drugim. Nešto kasnije je javljeno iz Korita da su serdar Mrdak Luburić, Nikola Vujović i Nikola Milošević pobjegli na Cetinje »na plač i tužbu knjazu da im se pomože, da više od zuluma Austrijanskoga živiti nemogu i da piše njihovu

le sont les Serbes, et cela pour le même motif; ils redoutent, eux aussi, une guerre austro-russe; ils parlent déjà des Serbes de Bosnie se soulevant et se joignant aux armées de la Serbie qui envahit cette province, tandis que les »younaks« de l'Herzégovine acclameront le Prince Nicolas de Monténégro, marchant sur Mostar. Ces deux provinces sont, désormais, irrévocablement perdues pour la Turquie, déclarent, avec conviction, les musulmans, et leur douleur ne fait qu'exalter le sentiment national des Serbes, qui, je dois le constater, semblent renaître à l'espérance.

²⁵⁾ Mićo Ljubibratić — Mitropolitu Mihajlu, Topčidersko brdo, 18. novembra 1881, AHM br. 759, kao i nepotpisani dodatak uz taj broj.

²⁶⁾ *Zastava*, Novi Sad, 15. novembra 1881, br. 167. Citirano u referatu M. Patkovića za naučni skup o ustanku 1882. u ANUBiH.

²⁷⁾ Danilo Tunguz — Perović, *Ustanak hercegovačko-bokeljski 1882. protiv Austro-Ugarske*, Sarajevo, 1922, str. 24. Veli da je ustanak pokrenuo knjaz crnogorski »potpomagan od panslavista iz Rusije.

²⁸⁾ Okružni ured Mostar — Zemaljskoj vladi, 10. decembra 1881, K. u. K. Gesandtschaftsarchiv Cetinje, Arhiv Crne Gore, Cetinje (Skraceniica = GAC), Res. 21, fasc. 15.

²⁹⁾ Isti — sreskom uredu Nevesinje, Mostar, 10. decembra 1881, GAC, res. 21, fasc. 19.

caru u Rusiju molbenicu«. ³⁰⁾ Na Skupu u Banjanima u decembru 1881, koji je vodio Lazar Sočica, učestvovali su i neki Hercegovci (vojvoda Petar Radović, Pero Prstojević). ³¹⁾ Nije bilo poznato šta je na tom zboru rješavano, ali se zapažalo da je pominjana mogućnost dizanja narodnog ustanka. Sa crnogorske se strane radilo na tome da ustanak dobije opštenarodni karakter, a naročito da se u njega uvuče što više muslimanskih predstavnika. Krajem decembra se saznalo da se u srezovima Gacko, Nevesinje, Bileća i Trebinje radi na tome da se skupi golema delegacija od osam stotina najuglednijih ljudi tih oblasti (po stotinu muslimana i pravoslavnih iz svakoga sreza) koji bi u manjim grupama prešli na ugovoreno mjesto na crnogorskoj strani, pa se odatle uputili na Cetinje zajedno («in corpore»). Birali su se ugledni i do tada miroljubivi ljudi koji nisu dolazili u sukob sa vlastima. Ispred grupa iz pomenutih srezova pominjana su najuglednija imena: od Gacka Jovica Božović, Tomo Vukomanović, Alija Muljanin i Smail Zilić. Iz Nevesinja Đoko Radonić, Joksim Govedarica, Salko Forta i Sali-beg. Iz bilečkog sreza izvjestilac nije saznao imena prvaka. Pošto bi se skupili na Cetinju, ovi ljudi su namjeravali da se obrate jednom peticijom silama potpisnicama Berlinskog ugovora da više ne žele da trpe austrougarsku okupaciju. U isto vrijeme su namjeravali da formiraju hajdučke čete, da njima »uzbune Hercegovinu i protiv nas se bore«. Tek nakon ovog hajdučkog pokreta uključili bi se ostali. ³²⁾ U pripremanju ovog preduzeća pripremljeno je izbijanje ustanka, a u cijelom tom poduhvatu je bitno da se sve svodi na pripremanje jednog protesta velikim silama.

Odašiljanje peticija nije stalo i kad je ustanak izbio. Već krajem januara 1882. Ljubibratić je u beogradskom »Narodnom oslobođenju« tražio da se provede plebiscit za Bosnu i Hercegovinu protiv uspostavljene okupacije. ³³⁾ Nešto kasnije on će objaviti jedan proglas Mađarima u kome veli da »zarad opstanka i prirodnog razvitka istočnih naroda, među koje i Mađžari spadaju, morali biste i vi pomoći da se osvajaču, koji prodiere Jevropom na istok, preseče put«. ³⁴⁾ Krajem marta 1882. otišao je iz Srbije u ustaničku Hercegovinu Aleksa Jakšić u misiji skupljanja potpisa za jednu peticiju protiv austrougarske okupacije. Taj bi se dokumenat poslao velikim silama, a bio je u vezi sa idejama da postoji neminovnost sazivanja nove konferencije velikih sila, kakva je bila ona 1878. u Berlinu, pa bi se

³⁰⁾ Žandarmerijska postaja Korita — Žandarmerijskoj kasarni Gacko, 27. decembra 1881, GAC, res. 35, fasc. 19.

³¹⁾ Srez Nevesinje — Okrugu Mostar, 28. decembra 1881, GAC, res. 86, fasc. 19. Kaže se da je taj skup održan na Miholjdan. »Die montenegrinischen Seitlingen (von welchem wir freilich immer erst erfahren wenn sie nicht mehr da sind) haben sich besonders um Mohamedaner bewegt«.

³²⁾ Inspektor žandarmerije Paul Lukić — Okrugu Mostar, Gacko, 23. decembra 1881, GAC, res. 20, fasc. 19.

³³⁾ U citiranom referatu M. Patkovića, proglas objavljen u »Die Draug« 22. januara 1882.

³⁴⁾ *Zastava* 28. februara 1882, br. 27, isto.

na taj način dozvolilo stvaranje autonomne države sa posebnim knezom na čelu.³⁵⁾

Pred očima je stalno jedan poduhvat koji sam neće osloboditi okupirane pokrajine, nego će biti demonstracija plebiscitarnog jedinstva njenog stanovništva protiv strane okupacije. U tom okviru se pojavio i ustanak početkom januara 1882. To je njegov osnovni historijski smisao po kome vrši istaknutu ulogu u političkoj i socijalnoj historiji Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. U svim političkim pokretima u Bosni i Hercegovini se ponavlja ovaj motiv traženja plebiscitarnog jedinstva naroda.

oOo

Naučna literatura o ustanku 1882. je napravila omašku što nije pokušala da otkrije da li iza ponašanja koje je vodilo ka ustanku stoji određena politička ideologija? U analizi programa srpskog pokreta neophodno je da se rasčlane njegove veze sa ruskim slavjanofilstvom, a u muslimanskom da se pokušaju otkriti dodirne tačke sa panislamskom ideologijom. Bez toga je nemoguće odgovoriti na pitanje zašto ustanak ne postavlja jasnije svoje političke ciljeve i zašto svjesno teži da se predstavi samo kao protest.

Nikad nije temeljito raščlanjeno šta je konačni cilj kojem se teži: da li ujedinjenje sa srpskim kneževinama Srbijom i Crnom Gorom, ili stvaranje jedne samostalne treće srpske države pod posebnim knezom. Ponegdje se govori da je Ljubibratić imao ambicija da ga smatraju kandidatom za tog budućeg kneza. Takva bi država bila u vazalnom odnosu prema turskom sultanu i stajala bi prema njemu u istom onom odnosu kao tek uspostavljena bugarska kneževina, na čijem je čelu stajao posebni izabrani knez stranog porijekla. Ove nejasnoće dolaze iz jednostavne činjenice da srpski nacionalni pokret koji je počinjao ove akcije oko ustanka 1882. i u čijem je vrhu stajao Ljubibratić nije bio samostalno ideološki koncipiran. Bio je daleko od zvanične srpske vlade koja je prema njemu bila neprijateljski raspoložena i jedini su bivši zvanični ljudi, kao Jovan Ristić i mitropolit Mihajlo, bili aktivno učestvovali u njegovom pripremanju. Iza političkih programa koji su se oko Ljubibratića stvarali, posebno u vrijeme i nakon okupacije 1878, postoji ideologija novog slovenstva kao njihove osnove. Bez osvrta na ovu novu fazu razvoja slovenskih ideja nije moguće shvatiti političke poduhvate oko ustanka 1882.

Prvi i najuži saveznici ovog srpskog pokreta su bili ruski slavjanofili. Berlinskim kongresom oni su doživjeli temeljitu transformaciju i sa starim ruskim panslavizmom ih je vezala samo nekadašnja slava, ista lica i nerealni zanos za izvođenje Slovena među prvi narod na svijetu. Stari je panslavizam bio oličen u idejama N. J. Danilevskog, čije je djelo o Rusiji i Evropi bilo objavljeno i u srp-

³⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 295, 296.

skom prevodu 1872. Po njegovom konceptu bi budući slovenski svijet bio ujedinjen u jednoj slovenskoj državi čija bi prestonica bio Carigrad, kako Rusija ne bi dominirala malim slovenskim narodima. Ta bi panslovenska unija bila sastavljena od ruskog carstva i lanca slovenskih kraljevina (češko-moravsko-slovačka, srpsko-hrvatsko-slovenačka, bugarska, poljska), kao i kraljevina onih naroda koji su tom slovenskom kompleksu pripadali, a nisu bili etnički slovenski (grčka, rumunska, mađarska). Taj je panslavizam imao jednu konzervativnu koncepciju nacije koja je bila kopija pojma nacije kod mađarskog i poljskog plemstva, ili se nalazila u filozofiji Žozefa de Metra: razdvojili su pojam »plebsa« od »populusa« i pojam »narodnosti« od »nacije«. ³⁶⁾ Već to nije bila demokratska ideja, jer ne pretpostavlja samostalno identifikovanje naroda u stihijno formiranu zajednicu političkog suvereniteta.

Danilevskog su nazivali »totalitarnim filozofom«. ³⁷⁾ Ali i bez toga naziva stari je panslavizam bio konzervativni pokret koji se oslanjao na preferiranje ruskog političkog vodstva, autokratije kao izvorne slovenske političke forme države i pravoslavlja kao prve religije. Takav je panslavizam doživio slom Berlinskim kongresom 1878, »moralni krah sa potpunim i konačnim raspadanjem«. ³⁸⁾ Nasuprot starom panslavizmu, novi je nakon historijskog iskušenja u Berlinu 1878. akcenat stavljao na liberalno usmjeravanje slovenske saradnje ka jednom svijetu u kome će se podjednako poštovati i rusko samodržavlje i parlamentarizam nekih drugih slovenskih država. Forma nije bila u pitanju. Sve što ovaj novi liberalni panslavizam zahtijeva jeste da se slovenski narodi ostave sami sebi da se razvijaju po svome: »Ostavite Slovence Slovenima« i slovenski ideal će biti ostvaren. ³⁹⁾ Zadatak Rusije nije bio da ujedinjava slovenske narode oko sebe, nego da im pomaže da se oslobode i postanu samostalne slovenske zajednice. To je ogromna razlika prema starom panslavizmu, pa se doima kao da on uopšte više i ne postoji.

S druge strane, treba sumnjati da su svi slavjanofilski ideolozi ovako mislili o novoj slavenskoj uzajamnosti. Glavni ruski slavjanofilski ideolog I. S. Aksakov još je u mreži starih ideja. On osuđuje demokratiju i parlamentarizam i misli da Južni Sloveni moraju da nauče lekciju od sudbine Srba i Bugara koji su se opredjelili za parlamentarni oblik vlade, a s njim zajedno i duh degeneracije koja nužno ide sa zapadnom kulturom. ⁴⁰⁾ On to piše krajem aprila 1881. i pretpostavlja da Južni Sloveni nemaju slovenske discipline »bez koje je nemoguće postojanje države, a nedostaje im i čuvstvo 'otadžbine' kao političke cjeline«. Odatle sudbina srpskog plemena ubu-

³⁶⁾ Franco Venturi, *Roots of the Revolution*, London, 1960.

³⁷⁾ Robert E. Mac Master, *Danilevsky. A Russian Totalitarian Philosopher*, Harvard, 1967, str. 122, 183.

³⁸⁾ С. Д. Сказкин, *Конец Австро-Русско-Германского союза*. Москва, (1928), 1974, str. 108.

³⁹⁾ O. K. (Olga Novikov-Kireeva), *Skobelev and the Slavonic Cause*, London, 1883, str. 231.

duće zavisi od Crne Gore. Ona jedina nije uvela u svoj politički dom »ustavni poredak po zapadnoevropskom obrascu« i njena državnost nosi u sebi slovensko saznanje državotvorne discipline.⁴¹⁾ Iako je ovom pravcu pripadao u osnovi i general Skobeljev sa idejama da moć ide ispred prava,⁴²⁾ cijeli niz ruskih slavjanofila govori drugim jezikom. Miljutin formuliše jednu liberalnu formulu novog slovenstva.⁴³⁾ Posebno su oni ruski slavjanofili koji su bili angažovani oko balkanskih pokreta bili u ovom novom liberalnom raspoloženju.

Nakon poraza 1878, postoje pokušaji da se slavjanofilski centri diverzifikuju i da svi slovenski putovi i dalje ne moraju da vode u Moskvu gdje je postojalo osnovno uporište ruskog slavjanofilskog pokreta. Jedan od tih novih centara je i Beograd, pa i cijela ova radnja oko ostvarenja srpsko-muslimanske saradnje nije daleko od tih slovenskih ideja. I sam Ljubibratić je bio jedan od ovih novih liberalnih sveslovena. On je na Vaskrs 1879. u Rimu koncipirao jedno »Predloženje patriotima Sveslovenstva« u kome predlaže da se formira jedan sveslovenski komitet koji bi objedinjavao akcije svih Slovena sa stalnim boravištem u Srbiji, ili nekoj drugoj slobodnoj slovenskoj državi. Svako bi slovensko pleme imalo svoje posebne komitete koji bi bili razbijeni na što je moguće više podružnih komiteta. »Plemenski komiteti i podkomiteti starali bi se samo o interesima dotičnih plemena«. Cilj cijelog ovog pokreta bi bio: »1) Oslobođenje i samostalnost svakog slovenskog plemena; 2) Čvrsti savez između slovenskih plemenâ; 3) Savršena sloboda veroispovesti; 4) Usvajanje ruskog jezika za saobraštajni jezik između slovenskih plemenâ i za jezik viših umnih proizvoda. Putevi koji bi imali da odvedu toj celi bili bi: 1) Pečatnja; 2) Ustmeno propovedanje; 3) Povremeni sastanci; 4) Vojevanje protivu tudinacâ«. Predviđao je i mogućnost »ozbiljnih ratova« koje bi vodile Rusija, Srbija, Bugarska i Crna Gora. Dodatna objašnjenja dao je u tri primjedbe: »Prva primjedba: Raspre između slovenskih plemena trebalo da se raspravljaju na osnovi stroge pravičnosti, u početku Sveslovenskim komitetom, a kasnije Sveslovenskim saveznom većem. Druga primjedba: Etnografske raspre između slovenskih plemena imale bi se dosuđivati o polzu onog plemena za koga se izjasni većina stanovnika onog mesta koje je predmet spora. Treća primjedba: Sveslovenski komitet, plemenski komiteti i podkomiteti, ne bi imali da se ni najmanje mešaju u državne forme i strojeve, u dinastička i socijalna pitanja«. Kopije predstavnik poraženog duha moskovskog slavjanofilstva koji je osjećao grižu savjesti da je Rusija ratom protiv Turske značajan dio ovog svog predloga Ljubibratić je poslao A. V. Vasiljevu, »a u izvodu

⁴⁰⁾ И. С. Аксаков, *Славянский вопрос 1860—1886*, Москва, 1886, стр. 330.

⁴¹⁾ Isto, str. 328, 330.

⁴²⁾ Hans Herzfeld, *Bismarck und die Skobelewepisode*, »Historische Zeitschrift«, B. 142, Heft 2, Berlin, 1930, str. 238.

⁴³⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 167.

Ridingeru u Petrograd i g. Persijan u carsko ruskom ministru rezidentu u Beogradu.«⁴⁴⁾

Bitno je ovdje pitanje da li je ova sveslovenska ideologija imala neke veze sa onim kretanjem koji je predhodio ustanku u Hercegovini 1882. Bez sumnje da jeste i one stalne optužbe austrougarske diplomatije da je ustanak bio djelo panslavističke zavjere, djelimično su bile tačne, iako ne u onoj cjelini i poretku kako su bile praktično korištene. Ruski slavjanofili su bili nezadovoljni rezultatom Berlinškog kongresa i već 1878. su počeli da rade protiv njega. General Skobeljev je još 1879. govorio da je osnovni neprijatelj Slovena Njemačka i Austro-Ugarska.⁴⁵⁾ Još početkom jula 1878. Aksakov je držao govor u kome je osudio politiku Rusije koja slovenski svijet predaje Nijemcima i katoličkoj propagandi.⁴⁶⁾ To je ocijenio kao izdaju slovenske stvari. Skobeljev će nešto kasnije govoriti da je ruska politika pasivni instrumenat u rukama njemačkih ciljeva.

Nakon 1878, ove su slavjanofilske ideje podgrijavane u talasima, vezanim za velike vojne i diplomatske događaje. Posebno će ih motivisati rad na obnovi Trocarskog saveza Rusije, Njemačke i Austro-Ugarske 18. juna 1881, po kome je Rusija dopuštala Austro-Ugarskoj da može provesti u djelo aneksiju Bosne i Hercegovine. Kulminiraće u govoru Skobeljeva srpskim studentima u Parizu 17 februara 1882.⁴⁷⁾ Govor je održan poslije početka ustanka u Hercegovini. U ovom pogledu značajna je djelatnost ruskog poslanika Hitrovo u Sofiji i generala Fadjejeva u Crnoj Gori sredinom 1878. Hitrovo je sa svojim zamjenikom Klopenburgom bio u Sofiji stvorio centar slovenofilske akcije, a bio je u najužoj vezi sa slavjanofilskim središtem u Moskvi.⁴⁸⁾ U tom pogledu je djelovao protiv instrukcija svog ministarstva iz Petrovgrada. Ne zna se tačno kada je Hitrovo počeo svoju djelatnost u bugarskoj prestonici. Postao je poznat p ovom tajnom radu tek u toku ustanka 1882, kad je skupljao dobro voljce, izdavao lažne pasoše i nabavljao vojnu opremu sve za nova koji je dobivao od Aksakova iz Moskve. U uskoj vezi s njim djelovali su i neki bugarski oficijelni faktori koji su dosegali sve do bugarskog Sobraanja i kneževskog dvora. Pored srpskog, postojalo je tada i jedno bugarsko slavjanofilstvo.

General Fadjejev je sredinom 1878. bio došao na Cetinje sa namjerama da organizuje jednu novu akciju kojom bi se onemogućila austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine. Bio je tipičan predstavnik poraženog duha moskovskog slavjanofilstva koji osjećao grižu savjesti da je Rusija ratom protiv Turske značajan d

⁴⁴⁾ Mićo Ljubibratić, *Predloženije patriotima Sveslavenstva*, Rik Na Vaskrsenje 1879, AHM, br. 688.

⁴⁵⁾ Hans Herzfeld, o. c., str. 282.

⁴⁶⁾ I. S. Aksakov, o. c., str. 297.

⁴⁷⁾ »Речь ген. Скобелева в Париже в 1882. г. с предисловием Е. Тарле«, »Красный архив«, Москва, 1928, том 2 (27), str. 215; Barbat Jelavich, *L'Ambassade russe à Paris, 1881—1898: les mémoires de Nicolai Giers*, »Canadian Slavic Studies«, I, 1, 1967, str. 12.

⁴⁸⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 232, 233; Charles Jelavich, *The Revolt in Bosnia and Herzegovina 1881—1882*, »The Slavonic and East European Review«, XXXI, 77, London, 1953, str. 433.

slovenskog svijeta prepustila Austro-Ugarskoj. Ne samo da je Bosna bila upravo u jeku okupacije, nego su i Srbija i Crna Gora bile prepuštene austrougarskom uticaju, sa mogućnošću da se u pogadanjima oko interesnih sfera sa Rusijom austrougarska zona protegne sve do novih bugarskih kneževina i Egejskog mora kod Soluna. Aksakov je u Moskvi formulisao 1878. da Rusija pomaže Austro-Ugarskoj u tim namjerama da protegne svoju zonu sve do Soluna, ali da zvanična turska vlada daje otpor tim smjerenjima: »Ruska diplomatija je vidjela u tome čak i nekakvu pobjedu (toržestvo) svoje politike... i pozdravila razgraničenje sfera uticaja na Balkanskom poluostrvu kao novu eru.«⁴⁹⁾

Nešto je slično ispovjedao general Fadjejev na Cetinju sredinom 1878, što je bilo u skladu sa njegovim planovima, koje je ranije izlagao u Beču, da se Balkan mora podijeliti na zapadnu i istočnu sferu.⁵⁰⁾ Njegov dolazak je zvanični ruski poslanik u Crnoj Gori ocjenjivao kao »oficioznu misiju sa vrlo maglovitom prirodom«. Nije mi izgledalo jasno šta je general ovim dolaskom želio da postigne, ali je barem bio u prilici da otkrije krug ideja koje su ga bile dovele: »General Fadjejev je predpostavljao da bi još bilo moguće da se napravi pitanje od zauzimanja Bosne od strane Austrije, zauzimanja koje je proizišlo iz toliko neprilичnih i neprijatnih uslova za naše interese na Balkanskom poluostrvu. Zajedno s time je mislio da Crna Gora- ne kompromitujući svoj opšti položaj, može djelovati kao prepreka ciljevima Austrije u zapadnim dijelovima Turske. ... Njemu izgleda da Turci poslije odluka Berlinskog kongresa moraju da shvate stvarni smisao pomoći Evrope u njihovu korist i da dođu do toga da im je na koncu konca bolje da se pridruže Rusiji i brže se sporazumiju o 'Ausgleichu' sa slovenskim kneževinama, nego da postanu žrtva ili vazal Austrije i Engleske. Po njegovom mišljenju odatle je proizilazila i uloga Crne Gore koja ima veliki uticaj na hrišćane u Hercegovini a dijelom čak, poslije zadnjih događaja, i na muslimane.«⁵¹⁾

Fadjejev je bio na Cetinju do 22. jula 1878. (vjerovatno po starom kalendaru), a otišao je sa promijenjenim ubjedenjem. Osnovna misao koja ga je dovela nije bio njegov izum, nego je pripadala

⁴⁹⁾ I. S. Aksakov, o. c., str. 305.

⁵⁰⁾ David Mac Kenzie, *The Serb and the Russian Pan — Slavism 1875—1878*, Ithaca, 1967, str. 191.

⁵¹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje 22. jula 1878. AVPR GA V-A2, delo 1049. 126: »Генерал Фадеев предполагал, что можно было бы сделать еще вопрос из занятия Боснии Австриею, занятия, происходящего при столь невыгодных условиях для наших интересов на Балканском полуострове, и вместе с тем думал, что Черногория может не компрометируя общего положения, действовать как помеха целей Австрии в западной части Турции... Ему казалось, что Турки, после решений Берлинского конгресса должны проникнуть в действительный смысл содействия Европе в их пользу и найти, что им выгоднее примкнуть к России и скорее согласится на »Ausgleich« со славянскими княжествами, чем сделаться жертвою или вассалом Австрии и Англии. Отсюда, истекала, по его мнению, роль Черногории имеющей большое влияние на христиан в Герцеговине и даже отчасти, после последних событий, и на мусульман».

znatnom krugu ruske diplomatije na čelu sa N. P. Ignjatijevim, da je moguće isposlovati dobrovoljnu orijentaciju poražene Turske na saradnju sa Rusijom u smislu da pristaje na unutrašnju reformu u carstvu i omogućiti hrišćanskim i balkanskim narodima lokalne autonomije pod sultanovim suverenitetom. Pominjanje »Ausgleicha« upućuje na mogućnosti da se imala u vidu jedna balkanska federacija po habzburškom obrascu, a pod sultanovim vodstvom.

Prihvatio je konačno Joninovu argumentaciju na kojoj je počivala ruska zvanična spoljnopolitička doktrina, da u šumi pitanja na istoku svaka pre nagljena akcija može malim narodima još više škoditi. »Spletenost i rasparčanost akcija malih naroda i jedinki na istoku su neophodne, pa bez obzira na naše želje da se otresemo sentimentalnosti u korist praktičnog razumjevanja zapliću i nas same. Zbog našeg uticaja na istoku među narodima s kojima ćemo još mnogo i dugo morati da djelujemo zajedno, mi sami po sebi treba da se predstavljamo kao sila velike države koja stalno mora da raspliće čvorove koji se već prirodom stvari sami od sebe zapliću, a po potrebi i da ih rasijeća.«⁵²⁾ To je bilo inteligentno obrazloženje zvanične ruske politike tog trenutka: na Balkanu će mali narodi uvijek biti mali, a Rusiji ostaje da se ponaša kao velika sila koja raspliće i rasjeca gordijeve čvorove istorije. Najgore je u svemu što je to bila istina. U takvim je uvjerenjima Fadjejev napustio Cetinje, ali nema dokaza da je s njime scenu napustila i ona logika koja ga je tamo bila dovela. Nešto kasnije će ga tajni dokumenti spominjati kao jednog od organizatora dobrovoljaca u Bugarskoj za prebacivanje u Hercegovinu.⁵³⁾

Austrijska je diplomatija dolazila do podataka da postoji mreža panslavističkih agenata u Crnoj Gori i Hercegovini. Između ostalog, za nju je to bio izgovor da sa knezom Nikolom poteže pitanje ugovora o ekstradiciji ljudi koje je ona sumnjičila. Knjaz je to uporno odbijao i na Andrašijevu primjedbu da se bez toga ne može uspostaviti mir u okupiranim pokrajinama šeretski je odgovorio neka te pokrajine njemu prepuste da on tamo uvede red.⁵⁴⁾ Austro-ugarska policija je vjerovala da je u tragu mreži tajnih slovenskih komiteta po Hercegovini, kojim se rukovodi iz Beograda. Naročito je sumnjičila krug na Cetinju oko Jova Ljepave i Jova Dreča, bivših ruskih đaka koji su se stalno dopisivali sa svojim sumnjivim ruskim prijateljima. Čak su i mislili da je jedan od slavjanofilskih vođa Vasiljev bio na crnogorskom području. Pogrešno su bili obavješteni o imenu, ali se nisu varali u procjenjivanju značaja veza koje ovaj krug drži sa ruskim slavjanofilima. Ruski dopisnik Rovinski je u vrijeme ustanka 1882. zaista bio sa Ljepavom i Drečom i odatle pomagao ustanak preko granice.

U Beogradu je postojao jedan »Tajni komitet za oslobođenje Bosne i Hercegovine« koji je igrao određenu ulogu u pomaganju

⁵²⁾ Isto.

⁵³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 300.

⁵⁴⁾ Iz zapisnika razgovora kneza Nikole sa Andrašijem koji je sam sastavio za potrebe ruske diplomatije, 10. septembra 1879, Jonin — Girsu, Cetinje, 16. septembra 1879, AVPR PA, delo 1199, 126.

ustanka u Hercegovini 1882. Na njegovom čelu je bio Mićo Ljubibratić, a njegovi članovi su još bili mitropolit Mihajlo, Jovan Ristić i Vasa Pelagić.⁵⁵⁾ Vjerovatno je on stvoren tek u vrijeme narastanja krize oko proglasa vojnog zakona 1881 ali nema dokaza da u zametku nisu predstavljali određenu političku grupu sve od sredine 1878. Jedino je Jovan Ristić mogao biti pridošlica nakon pada njegovog kabineta 1880. Mitropolit i Pelagić vode prepisku oko pomoći bosanskim izbjeglicama stalno od 1878. Austrougarska policija je vjerovala da je još nekih komiteta bilo u Stocu, Ljubuškom, Gacku, Livnu, Jablanici i Konjicu.⁵⁶⁾ Mora da su nespretni policajci za svakog otresitijeg intelektualca vezali neki izmišljeni komitet.

U austrijskim dokumentima se uporno pomnije prisustvo na crnogorskom i nekad hercegovačkom prostoru Atanasa V. Vasiljeva. On je zaista u toku 1878. bio na Cetinju, ali je zbog austrougarskih prigovora otuda bio protjeran.⁵⁷⁾ Dreč i Ljepava su s njim održavali veze još u oktobru 1881, dok je on bio »sekretar Slovenskog društva u Petrogradu«, pa je austrougarski poslanik na Cetinju tražio od vlasti da protjeraju njegove pristaše iz Crne Gore, što je bilo odbijeno. Vlada je smatrala da nema ništa prirodnije nego da se bivši studenti ruskih univerziteta dopisuju sa svojim starim znancima.⁵⁸⁾

Veze između beogradskog kruga i Crne Gore održavao je »jugoslovenski agitator« pop Pero Matanović.⁵⁹⁾ Bio je iz ugledne crnogorske porodice, sa rodbinskim vezama u samoj crnogorskoj vladi i vrlo bogat. Ruski ga je poslanik ocjenjivao kao »ličnost zaraženu bolesnim slovenskim idejama kojega su drugi lako mogli da iskoriste u naivnom vjerovanju da može postati slovenski Garibaldi en herbe«. ⁶⁰⁾ I on se jedno vrijeme bavio u Beogradu »sa izgledom da uspostavi jedan tajni komitet za opoziciju protiv postojećeg srpskog ministarstva i za cilj podizanja ustanka u okupiranom području«. ⁶¹⁾ U februaru 1882. austrougarska policija ga je uhapsila u Trstu, uvjerena da joj je dopao šaka jedan od glavnih panslavističkih agitatora Balkana. Iako je pretjerivala, mnogo što je od toga bila istina.

Primjećivalo se da ovaj srpski tajni rad nastoji da uspostavi veze sa italijanskim nacionalnim pokretom toga vremena na čelu sa Garibaldijem. Sam je Ljubibratić lično nastojao da se uspostavi neka saradnja. Od ranije se dopisivao sa Garibaldijem i možda je u tome dospio do jednog stepena ličnog prijateljstva. Pored pomenutog nacrtu za jednu mrežu sveslovenskih komiteta kojeg je Ljubibratić datirao u Rimu krajem aprila 1879, u njegovoj ostavštini

⁵⁵⁾ Kevenhiler — MID, Beograd, 21. februara 1882, Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Präs. 323/1881; Dr D. Stranjaković, *Vasa Pelagić i mitropolit Mihailo*. »Život«, 19, Sarajevo, 1954.

⁵⁶⁾ MID — Temelu, Beč, 8. jula 1879, GAC Präs. 1432 IB, fasc. 12.

⁵⁷⁾ Temel — Hajmerleu, Cetinje, 24. septembra 188, GAC Res. 419, fasc. 19.

⁵⁸⁾ Jonin — Girsu, 10. oktobra 1881, AVPR PA, delo 1516, 90.

⁵⁹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 286.

⁶⁰⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 13. februara 1882, AVPR PA, delo 1520, 41.

⁶¹⁾ »Bifeau für die Angelegenheiten Bosniens« — Zemaljskoj vladi, Beč, 16. januara -882, ABH Präs. 69.

postoji još jedno pismo u kome on ovlaš spominje sastanak sa Garibaldijem.⁶²⁾ Veli da je vidio Garibaldija dva puta, ali sem pomena na uzajamno prijateljstvo («Ne zaboravite da ovdje imate dobre prijatelje») ništa se bitno ne kaže. Po jednoj napomeni da pravi izbor korisnih knjiga koje bi trebalo sa francuskog prevesti na srpski jezik, moglo bi se zaključivati da je 1879. u Rimu došao na ideju da »Kuran časni« prevede na srpski jezik. Trebaće mu blizu dvije decenije da ga i objavi u Beogradu.

Italijanski iredentistički pokret je bio stvoren u vrijeme istočne krize («Assoziacione per l' Italia irredenta») sa ambicijama da iskoristi istočno pitanje radi pokretanja akcije oko oslobođenja Trenta, Trsta i dijelova italijanskog teritorija koji još nisu bili ušli u italijansku nacionalnu državu.⁶³⁾ Iredentizam početka nije imao ambicija da osvaja cijelu jadransku obalu i zadovoljavao se zahtjevima za italijanskim etničkim teritorijem.⁶⁴⁾ Sam Garibaldi je jedno vrijeme oko Berlinskog kongresa podržavao italijansku akciju oko Trsta u kojoj je htio da učestvuje, »pa makar bio svezan za svoga konja«. ⁶⁵⁾ U početku su se iredentisti dijelili na bezopasnu »trikolornu« struju i »crvene iredentiste« sa Garibaldijevim crvenim košuljama od kojih su većina bila revolucionarni republikanci.

Teško je reći koliko su realne bile ove srpske ambicije da stvore neke sporazume sa italijanskom stranom. Austrijska je policija prije i u vrijeme ustanka 1882. u Hercegovini bila puna vijesti o ovom povezivanju sa obje strane. Bilo bi mnogo da i samo deseti dio tih vijesti nije bio izmišljen. Otkrivale su se veze sa italijanskim agentima po Albaniji. U toku 1880. vjerovali su da su otkrili jedan italijansko-slovenski tajni odbor («Comitato italo-slavo») u kome učestvuju velika imena Garibaldija i Fabricija.⁶⁶⁾ Godinu dana ranije su otkrile i jedan ugovor o slovensko-italijanskom tajnom savezu («Il patto italo-slavo»).⁶⁷⁾ Bili su obavješteni da su ga na Cetinju bili potpisali slovenski delegati iz Nevesinja, Mostara, Banja Luke, Sarajeva, Beograda i Cetinja sa dvojicom italijanskih agenata koji su došli iz Albanije. Savez je predviđao da će u slučaju ustanka italijanski Garibaldinci pomagati odašiljanjem vatrenog i hladnog oružja, dobrovoljaca, a naročito skupljanjem oficira iskusnih iz četovanja prije 1878. U slučaju uspjeha predviđala se dioba teritorija po linijama: Gorica, Trst, Istra i Tirol da idu Italiji, Boka Kotorska i Hercegovina Crnoj Gori, a Bosna sa novopazarskim sandžakom

⁶²⁾ Mićo Ljubibratić — ženi Mari, Rim, 30. aprila 1879, AHM br. 690.

⁶³⁾ Dragovan Šepić, *Talijanski iredentizam i istočna kriza 1875—76*, u »Međunarodni naučni skup povodom 100. godišnjice ustanka u BiH 1975—1878«, I, Sarajevo, 1977, str. 207.

⁶⁴⁾ Giovanni Sabbatucci, *Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia*, »Storia Contemporanea«, 3, Bologna, 1970, str. 473.

⁶⁵⁾ Alfred Alexander, *The Hanging of Wilhelm Oberdank*, London, 1977, str. 35.

⁶⁶⁾ »Auszug aus Confidentenberichten«, GAC IB 1039/1880, fasc. 17.

⁶⁷⁾ MID — Temelu, Beč, 8. jula 1879, GAC, fasc. 12.

Srbiji. Nema podataka da se potvrdi postojanje ovakvog ugovora, a austrougarski poslanik na Cetinju je sumnjao u njega i vjerovao da je izmišljen. Jedini nagovještaj da se u tom smislu nešto sa italijanskom stranom zaista radilo bila bi tvrdnja jednog srpskog nacionalnog radnika iz Bosne 1883. da je tadašnji tajni srpski pokret u Bosni imao sporazum sa italijanskom iredentom.⁶⁸⁾ Službena italijanska vlada je zaista imala svoje agente po Albaniji koji su radili na pomaganju ustanka na tom području. Ruski poslanik u Carigradu je u julu 1879. dobio od svog italijanskog kolege Kortija »najkompletniju potvrdu« (»la plus complète confirmation«) da je dobio nalog da po Albaniji stvara agente, jer je zvanična tajna linija italijanske vlade bila da se »Italija mora dokopati ove provincije kako bi od nje jednoga dana napravila predmet razmjene sa Austrijom za Tiroi. Ova kombinacija mora biti osnovni stub politike na Orijentu.«⁶⁹⁾ Dio ruske diplomatije, a naročito poslanik Jonin na Cetinju, podržavao je ovaj italijanski interes za Albaniju, kako bi Italija sa jedne i Austro-Ugarska sa druge strane prema Crnoj Gori predstavljali (»deux chiens de fayence«) stražu porculanskih pasa njene bezbjednosti.⁷⁰⁾ Austrougarska služba je budno pratila ove veze, pa je svaka crnogorska veza sa Italijom, uključujući odašiljanje crnogorskih mladića u italijanske vojne škole da se obučavaju alpskom ratovanju, bila politički sumnjiva.

Ova saradnja sa italijanskim nacionalnim pokretom iza 1878. u šumi podataka sumnjive vrijednosti ima jedino značaja u tome što sigurno potvrđuje da je postojala orijentacija srpskog nacionalnog pokreta toga vremena da internacionalizuje svoje akcije i svoje poduhvate, kao i da cijeli slovenski rad na Balkanu veže za tradiciju evropskih revolucionarnih ratova. To bi bila utjeha da se panslavizam staroga kova okrenuo liberalnim vjetrovima i postao jedan novi evropski oslobodilački pokret. Iako u svojoj ranoj fazi italijanski iredentizam nije odmah postao reakcionaran pokret i zaista je uspevao da održi nešto od liberalne tradicije,⁷¹⁾ još uvijek je svako

⁶⁸⁾ Petar Uzelac — Proti Rajevskom, Kulen-Vakuf, 24. avgusta 1883, rukopis u pripremi za objavljivanje drugog toma dokumenata iz Arhiva Rajevskom u SANU Beograd.

⁶⁹⁾ Lobanov — Rostovski — Girsu, Bujukdere, 24. jula 1879, AVPR KA, delo 38, 2 fasikl, 385: Nije vjerovao u priče o italijanskim agentima po Albaniji. »Le Comte Corti m'en a cependant donné la plus complète confirmation... Il m'a dit en toute confidence que rien n'était plus exact que la présence d'agents Italiens en Albanie; au moment de son départ pour Constantinople le Comte Tornielli lui avait longuement développé ses vues sur L'Albanie: L'Italie devait chercher à s'emparer de cette province pour en faire un jour l'objet d'un échange avec l'Autriche contre le Tyrol. Cette combinaison devait être le pivot de la politique Italienne en Orient; elle avait été chaleureusement acceptée par le Ministère qui venait de tomber...«.

⁷⁰⁾ Jonin — Girsu, Dubrovnik, 17. maja 188, AVPR PA, delo 1512, 83: »Ma 'pia desiderata' aut été de mettre en Albanie l'Italie, pour que cette dernière et l'Autriche se regardassent comme deux chiens de fayence par dessus le Monténégro«. To ima značaja za obezbjeđenje pravca prema Solunu.

⁷¹⁾ Angelo Tamborra, *L'Europa centro-orientale nel secolo XIX—XX (1800—1920)*, Milano, 1970, str. 305.

srpsko paktiranje s njime iza 1878. bilo ne uzajamno dijeljenje njegove demokratske prošlosti, nego sumnjivo saučestvovanje u poduhvatima nedemokratske budućnosti.

Srpski je nacionalni pokret imao ambicija da prihvatajući ideološke okvire novog liberalnog slovenstva stvori osnove za političko pridobijanje slovenskih muslimana po Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Bugarskoj za srpsku i južnoslovensku nacionalnu ideju. Trebalo bi dosta napora da se dokaže da je on u tome zaista i uspijevao. Postojala je dokazana saradnja političke prirode i brojni provjereni kontakti za uspostavljanje jedne autonomne slovenske države od Bosne i Hercegovine pod sultanovim suverenitetom, ali ostaje pitanje koje su zastave inspirisale dvije strane u ovom naporu. Religija je jači faktor identifikovanja nego nacionalnost, pa nije riječ dak slučaj da se masovne peticije u narodu potpisuju sa »pravoslavno-kristijanski narod i turski«,⁷²⁾ U svakom slučaju, za bolje razumijevanje sudbine ustanka 1882. u Hercegovini nužno je istražiti i mogućnost uticaja panislamske ideologije na ovaj pokret, onako kako je istražen uticaj novog panslavizma. Ovo je vrlo težak zadatak, s obzirom da nema podataka iz samog ustanka da bi pobunjena masa pristajala i za jednu od ovih velikih ideja. Sve su muslimanske ustaničke vođe, sem Ibrahima Čengića, bile od početka uključene u pokret protestovanja protiv uvođenja vojnog zakona 1881, što je bio dio srpske nacionalne akcije toga vremena. Nasuprot toga, muslimanska politička emigracija u Carigradu je bila u cjelini motivisana panislamskom ideologijom. Njene veze sa ustankom i uticaj koji je vršila na njegov opšti ishod nikako nisu za podejnjivanje.

I sama pomisao da se govori o panislamskoj ideologiji već nakon 1878. izaziva određenu zabunu. Panislamizam se kao istorijska pojava javlja znatno kasnije, iza 1890, kada se sve više pokazuje da su bili istorijski nezaustavljivi procesi razbijanja islamskog univerzalizma, barem onog sunitskog, oličenog u priznanju kalifskom vodstvu otomanskog sultana. S druge strane, vrlo je teško razdvajati panislamsku ideologiju i akcije od pristanka pojedinih muslimanskih pokreta da priznaju otomanski suverenitet. Sve dotle dok se ne jave samostalni muslimanski nacionalni pokreti na razvalinama starog univerzalizma, nemoguće je govoriti o modernom panislamizmu koji je težio da ostvari uzajamnost tih izdvojenih islamskih naroda. Arapski nacionalni kongres održan je u Parizu tek 1913. Muslimanske svete knjige se prevode na turski jezik tek početkom dvadesetog vijeka. Po svojoj prirodi islam je kao religija »bio neprijateljski raspoložen prema onoj vrsti razdvajajućih razmirica koje su postale endemske karakteristike nacionalizma.«⁷³⁾ U njemu je vijekovima ostala osnovna podjela na solidarni svijet islama i ostali svijet rata.⁷⁴⁾ Većinom se drži da je nacionalni princip u islamu legalizovan

⁷²⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 103.

⁷³⁾ Hazem Nuzeibech, *The Idea of Arab Nationalism*. New York, 1956, str. 19.

⁷⁴⁾ Rudi Paret, *Islam und Nationalismus im Vordern Orient*, u zborniku »Die Welt der Islam und die Gegenwart«, Stuttgart, 1961, str. 13.

tek iza 1918, kada je od šest faza istorijskog razvoja ideologije islama peta (od 1500) bila faza fragmentacije i trajala do 1918, da bi je zamijenila zadnja faza nacionalizacije.⁷⁵⁾ Sve prije toga je bila predistorija islamskih nacionalizama.

Iako je još bilo rano da se 1878. govori o nekom širokom panislamskom pokretu, neki njegovi elementi postoje i bez sumnje utiču na pokret balkanskih naroda, onako kako se sredinom prošloga vijeka i kod tamošnjih islamskih naroda začinju procesi nacionalizma. To se dugo vremena odnosi samo na Turke i Albance. Već pojava »Hatti humajuna« kao ustavnog zakona koji je 1856. priznao pravo građanstva i nemuslimanskom stanovništvu izazvala je otpor zbog narušavanja tradicionalnog principa da su svi muslimani braća i da je »islamska nacija bila vladajuća nacija«. To otkriva islamski karakter otomanskog turskog nacionalizma.⁷⁶⁾ U vrijeme tanzimata osnovno pitanje je bilo hoće li otomanska država biti islamska, ili nacionalno-muslimanska?⁷⁷⁾ Paralelno s tim se uvijek javljaju i ideje o panislamskoj uzajamnosti, kao okviru u kome ti procesi treba da se odvijaju.

Gledano spolja, teško je u određenim pokretima za nacionalnu afirmaciju protiv evropskih država vidjeti razlike koje postoje u jednom muslimanskom nacionalnom pokretu. Jedno određeno vrijeme otomanska vlada podržava samostalne muslimanske nacionalne akcije, jer nije smjela zbog pritiska velikih sila da se izlaže da ih sama otvoreno vodi. U tom smislu pogrešna je predstava u našoj istoriografiji da je turska vlada saradivala sa Austro-Ugarskom oko okupacije Bosne i Hercegovine 1878. i da je bila protiv organizovanja narodnog otpora okupaciji. Istina je obratna. Kad je Andraši tražio od turskog predstavnika na Berlinskom kongresu da se podrži aneksija Bosne i Hercegovine u formi okupacije, turski delegat je pristajao samo na ograničenu okupaciju. Za to, međutim, on nije imao ovlaštenje i turske vlade kojoj je trebalo tri dana savjetovanja da mu u instrukcijama saopšti da sultan nije sklon da pristane na okupaciju »koja bi od naroda bila vrlo oštro kritikovana pri sadašnjem stanju duhova«. Ministri su utračili još jedan dan u vijećanjima, pa kad nisu mogli doći do rješenja sultan je sazvaio posebno Veliko vijeće (»medjlisi umumi«) u kome su se okupljali svi članovi vlade, svi bivši članovi vlada i bivši nosioci titula »sheikh-ul-Islam«. To je vijeće pod sultanovim predsjedništvom zaključilo da se ne može pristati na okupaciju Bosne i Hercegovine i da Turska ne može snositi odgovornost za krvavi otpor koji se može pojaviti.⁷⁸⁾ Narav-

⁷⁵⁾ Shaybani's *Siyar, The Islamic Law of Nations*. Translated with an Introduction. Baltimore, 1966, str. 20.

⁷⁶⁾ Erwin I. J. Rosenthal, *Islam in the Modern National State*, Cambridge, 1965, str. 30.

⁷⁷⁾ Isto, str. 28, 29.

⁷⁸⁾ Roderic H. Davison, *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, u zborniku »Der Berliner Kongress von 1878«, Wiesbaden, 1982, str. 217, 218. Rađeno na osnovu turske arhivske građe.

no, da je u tom smislu potajno i pomagala taj otpor. To je postalo model za odbranu ostalih pokrajina koje su odpadale od carstva.

Turska vlada je i službeno protestovala protiv ponašanja okupacione vojske u Bosni i Hercegovini, posebno protiv nasilja u Banjoj Luci i Sarajevu, kao i po selima za vrijeme vojnog pohoda.⁷⁹⁾ Andrašić je odbio ovu optužbu s obrazloženjem da nije nikakva tajna da je otpor okupacionoj armiji u Bosni i Hercegovini bio inspirisan tajnim putem od zvanične turske vlade.⁸⁰⁾

U jednakoj mjeri turska je vlada podržavala i djelatnost Albanske lige kroz koju je bio kanalisani otpor penetraciji evropskih država na otomanska područja. U Carigradu je bio formiran jedan tajni Centralni komitet za odbranu prava albanske nacionalnosti, koji je bio stvoren kao reakcija na potpisivanje Sanstefanskog mirovnog ugovora, a djelovao je tajno da se izbjegne pritisak na tursku vladu.⁸¹⁾ Predstavnik tog komiteta Abdul Frašeri otvorio je prvo zasjedanje Albanske lige u prizrenskoj medresi 10. juna 1878.⁸²⁾ U Albanskoj ligi od početka uzima učešća dosta bosanskih i sandžačkih veleposjednika koji su zainteresovani da se podcrta islamski karakter tog pokreta. Iako su i oni solidarni sa albanskim nacionalnim zahtjevima, oni se uvijek drže širih islamskih vidika. Turska vlada je nastojala da u ovaj pokret uključi što je moguće više predstavnika iz drugih pokrajina (Bosna, Makedonija) kako bi mu dala muslimanski karakter.⁸³⁾ U tu svrhu je naročito upotrebljavala Muftiju od Taslidže. Ovoj se orijentaciji suprotstavljao dio albanskih nacionalnih radnika u Skadru, koji je prijetio da neće ni učestvovati u poslovima Albanske lige, ako u njoj albanski nacionalni princip bude ignorisan. Osnova ove izolacije je u albanskim katolicima oko Skadra koji su se uvijek solidarizovali sa svojim muslimanskim sunarodnicima protiv Slovena, ali su se od njih i razlikovali po zahtjevima široke autonomije.⁸⁴⁾ Oni stavljaju akcenat na nacionalne albanske institucije (jezik, škole, administracija).⁸⁵⁾ Već od početka ovaj krug počinje da govori o albanskoj državnoj nezavisnosti. Skadarski dio albanskog pokreta je izdvojen u posebne komitete, a nad ljudima nekih od njih veliki uticaj vrše

⁷⁹⁾ »Copie d'un télégramme de S. Altesse le Grand Vizir à S. E. Caratheodory Pasha à Vienne«, bez datuma, AVPR GA V-A, 1979, delo 829,20. Dokumentat je iz 1878.

⁸⁰⁾ Telegram Andrašića — Zičiju, Beč, 14. oktobra 1878, isto, str. 17.

⁸¹⁾ Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878—1912*. Princeton, 1967, str. 36.

⁸²⁾ Isto.

⁸³⁾ И. Г. Сенкевич, *Албания в период восточного кризиса (1875—1881 гг.)*, Москва, 1965, str. 103; Bogumil Hrabak, *Ideja o arbanaškoj autonomiji i nezavisnosti 1876—1880*, »Istorijski časopis«, 25—26, Beograd, 1978—1979, str. 173.

⁸⁴⁾ Bogumil Hrabak, *Katolički Arbanasi za vreme istočne krize (1875—1878)*, »Istorijski zapisi«, 1—2, Titograd, 1978, str. 53.

⁸⁵⁾ Bernard Stulli, *Albansko pitanje (1875—1882)*, RAD JAZU, knj. 318, Zagreb, 1959, str. 323.

italijanski i austrougarski konzuli.⁸⁶⁾ Među tim komitetima vrlo je značajan »Savjet nacionalne odbrane Albanije«. Turska vlada se u početku ne protivi radu ovih komiteta i daje izjave da oni ne protivrječe interesima turske države.⁸⁷⁾ Dugo vremena te dvije strane idu ruku pod ruku.

Već drugi skup Albanske lige je više naglašavao albansku nacionalnu autonomiju. Od novembra 1878. polako počinju da blijede opšteislamske formule i polako se prelazi na konkretnije zahtjeve za nacionalnom autonomijom. To će postati i osnovna karakteristika albanskog pokreta iza 1878 — počeo je kao opšteislamski, a završavao kao nacionalni.⁸⁸⁾ Ipak, ništa ne bi bilo pogrešnije nego zaključiti da je to dvoje neprijateljski raspoloženo jedno prema drugom i da se i u ovoj formi pokreta za nacionalnu afirmaciju albanski pokret ne bi mogao predstavljati kao islamski. Smisao istorije izrastanja modernog panislamizma upravo i jeste u tome da se prizna postojanje različitih islamskih naroda u jednom opštem savezu, a ne samo odbrana starog islamskog poretka.

Tu treba dati tumačenje da i zahtjevi za nacionalnim jezikom i posebnom pokrajinskom administracijom nisu uvijek u neskladu sa turskom državnom cjelinom. Jasno je da zahtjevanje svog književnog jezika i uvođenje u javni život nekih nacionalnih karakteristika nije moralo značiti i zahtjev za izdvajanje iz Otomanskog Carstva. Od 1856, nacionalni jezici se uvode u turski javni život, a od vilajetskog zakona 1864. štampaju se i službeni listovi, udžbenici i neki zakoni na srpskom i bugarskom jeziku. Razlike između osnovne protomanske mase u Albanskoj ligi i krugova oko Skadra koji naglašavaju nezavisnost su bile razlike u koncepcijama kakav karakter albanska nacija dobiva — bliskoistočni ili evropski.

U nacionalnom pogledu u ovom albanskom pokretu nema jedinstva. Govorilo se da u Albaniji ima onoliko vlada koliko ima plemena. Albanska liga ne polazi od ujedinjene nacije, nego je stvara. Već u dokumentima prvog zasjedanja u Prizrenu ima jako puno nealbanskih imena. Mjerilo stepena zrelosti nacionalnog principa u postupcima te lige nije neprijateljstvo prema Srbima i Grcima, nego elementi koji albanski dio izdvajaju od svojih muslimanskih srodnika. Prve dokumente Lige je potpisalo i 47 »muslimanskih delegata«, a po jednom računanju među zemlje saveza koji su htjeli uspostaviti tumačena je i Bosna.⁸⁹⁾ U vrijeme ustanka u Hercegovini govorilo se da neke lokalne vlasti (»mutesarif pljevaljski«) ubacuju i albanske dobrovoljce u Hercegovinu.⁹⁰⁾

U svemu ovome je najznačajnije pitanje da li ovaj albanski pokret ima neke veze sa ustankom u Hercegovini 1882. U turskoj

⁸⁶⁾ Isto; Bogumil Hrabak: *Ideja o arbanaškoj autonomiji i nezavisnosti*, str. 109.

⁸⁷⁾ Bogumil Hrabak, *Prvi izvještaji diplomata velikih sila o Prizrenskoj ligi*, »Balcanica«, IX, 1978, str. 250.

⁸⁸⁾ I. G. Senkevič, o. c., str. 116.

⁸⁹⁾ Bernard Stulli, o. c., str. 323.

⁹⁰⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 6. marta 1882, AVPR PA, delo 1520, 70.

prestonici postoji brojna bosanskohercegovačka emigracija i u političkom pogledu nju je vrlo teško razdvajati od albanske. Najznačajnije njihovo lice u turskoj prestonici bio je jedan od vođa pokreta otpora u Bosni i Hercegovini 1878, Muftija od Taslidže. Teško je odgovoriti na pitanje da li su i bosansko-hercegovački emigranti imali u Carigradu jedan svoj tajni komitet kakav je postojao onaj koji se naziva albanskim. Strani diplomati su primjećivali ove albansko-bosanske grupe koje su imale veliki uticaj na sultanovom dvoru. U martu 1880. spominje se jedna »klika albansko-bosanska svemoćna na sultanovom dvoru.«⁹¹⁾ U razgovoru sa jednim poslanikom početkom aprila 1882. sam je sultan spomenuo neke komitete koji su stajali u vezi sa ustankom u Hercegovini 1882.⁹²⁾ Nije bilo jasno na što se to odnosilo. Iako je najvjerovatnije da se radilo o grupama oko pomenutih albanskih komiteta, nije do kraja isključeno da u tom okviru neke bosanske grupe djeluju osamostaljeno. Potpisivanje pomenute peticije od 137 predstavnika u kojoj je tražena pomoć Rusije za oslobođenje Bosne i Hercegovine upućuje na to.

Djelatnost ovog muslimanskog pokreta na Balkanu nije bila usamljena. Uskoro će se na istoku javiti i pokret Kurda (1880) kojeg će diplomati brzo nazvati »Kurdskom ligom«. Istim imenom su nazivali egipatski otpor protiv britanskog pritiska (»Arapska liga«) 1879, a naročito onaj njegov dio od septembra 1881. pod vodstvom pukovnika Arabija. Ta se dva pokreta protiv Perzije i Britanije sama nisu nazivala ligama. U slučaju pobune Kurda 1880. vidjelo se da taj pokret treba »vezati za cijelu onu islamsku agitaciju za koju je Albanska liga bila prvi simptom.«⁹³⁾

⁹¹⁾ »Telegramme secret« Onu-a-Girsu, Pera, 28. marta 1880, AVPR KA, delo 53, 87: »Je ne cesse presser... (Sic!) Sultan s'arranger avec Monténégro. Représentants agissant plus ou moins dans le même sens. Clique fanatique albano-bosniaque, toute puissante au palais, paralyse notre action. Ministre turc à Cetigné télégraphie que Prince lui a fait pressentir rupture, si ses propositions ne sont pas acceptées«.

⁹²⁾ Novikov — Girsu, Pera, 5. aprila 1882, AVPR KA, delo 24 t. II, 28. Referiše o razgovoru sultana i poslanika austrougarskog Kaliće, zahvalio mu za držanje Austro-Ugarske u sporu sa Britanijom oko Egipta: »Le mouvement insurrectionnel défraya surtout la conversation. Le Baron Calice ayant fait observer qu'il était éteint dans le Crivoscie et qu'il tirait à sa fin en Herzégovine, le Sultan, qui parut sceptique, n'en manifesta pas moins une bienveillance empressée pour la cause de l'Autriche. »Il désirait, dit-Il, que insurrectionnel défraya surtout la conversation. Le Baron Calice ayant fait prises pour que nul-appui ne lui fût prêté par populations de la Turquie et des ordres donnés dans ce sens aux généraux ottomans«. Sa Majesté ayant mentionné l'action des comités sans la préciser, le Baron Calice se hâta de répondre que des éléments turbulents existaient sans doute, mais qu'ils étaient condamnées à l'impuissance puisqu'ils ne pouvaient compter sur l'appui d'aucun gouvernement«.

⁹³⁾ Onu — Girsu, Pera, 23. novembra 1880, Onu — Girsu, Pera, 23. novembra 1880, AVPR KA, delo 52, 475: »Le corps diplomatique suit avec une vive curiosité les événements du Kurdistan: à la réunion d'hier chez Mr le Comte Hatzfeldt, les Représentants se communiquaient réciproquement toutes ces nouvelles, avec de nombreux commentaires sur la »Ligue Kurde«. L'Amba-

U početku je postojala saglasnost između djelatnosti ovih različitih nacionalnih pokreta i držanja turske vlade. U njih treba računati i otpor arapskog stanovništva Meke protiv Britanije i Tunisa protiv Francuske. Turska se vlada nije smjela izlagati sama pred velikim silama i sve što je tada radila bila je namjera da vještim balansiranjem izazove rascjep među njima i odvoji Rusiju od zapadnih država. Iako vlada podržava ovaj autohtoni islamski otpor evropskom pritisku, još uvijek ciljevi tih pokreta nisu išli sasvim u račun turskom sultanu iz više razloga. Na prvom mjestu zbog toga što predstavnici tih pokreta u prestonici prave pritisak na sultana i onemogućavaju bilo kakvo popuštanje kad je u pitanju razgraničenje sa hrišćanskim susjedima na štetu njihovih nacija. S druge strane, nacionalne orijentacije su počele da dolaze u sukob sa univerzalnim kalifskim pravima sultana. Već od sredine 1880. se zapaža da se u tom pogledu pravi zaokret i da se sultan okreće protiv tendencija sekularizovanja i modernizovanja otomanskog društvenog života po evropskim obrascima, što je rađeno nakon 1856, i sve se više vraća teokratskim konceptima kalifata.⁹⁴⁾

U skladu s time je turska vlada počela da favorizuje samo islamske faktore u ovim nacionalnim pokretima, a ne njih same kao takve. Dok se nije pokazala pukotina u odnosima između muslimanskih pokreta otpora protiv, Srbije, Crne Gore, Austro-Ugarske, Rusije, Perzije, Egleske i Francuske postojala je tendencija da se svi ovi muslimanski pokreti kanališu kroz jedan zajednički panislamski centar. U novembru 1880. obavijestilo je rusko poslanstvo iz Carigrada da je na tajni način saznalo za pokušaje da se objedine pokreti »različitih liga« u jednom centru, ali ne u Carigradu kako bi se moglo pomisliti, nego u svetom mjestu Meki. Nakon ubistva starog šerifa Meke koji je bio anglofil, novi je šerif (Abdul Mutalib) bio potpuno suprotno orijentisan. Novi se šerif stavio na čelo »političko-religioznom pokretu panislamizma, pa je sada u toku organizovanje neke vrste Vijeća ili Komiteta u kome bi bili zastupljeni predstavnici muslimana svih boja, rasutih po cijelom svijetu«. Turska vlada će taj napor tolerisati, jer je to dalje od Carigrada i time se smanjuje njena odgovornost pred Evropom.

ssadeur de France exprima l'avis que ce mouvement contre la Perse, inexplicable du reste, devait être rattaché à toute cette agitation islamique dont la Ligue Albanaise a été le premier symptôme.

⁹⁴⁾ Onu — Girsu, Pera, 23. novembra 1880, AVPR KA, delo 53, 540: »Après la guerre de Crimé où l'Empire affaibli des Sultans avait trouvé dans l'Europe Occidentale un appui et des alliés, il se produisit à Constantinople une réaction en faveur des idées Européennes. Sous l'influence de ces idées l'on vit s'affaiblir momentanément le caractère religieux du pouvoir des Khalifes. Sous le règne d'Abdul Medjid comme sous celui d'Abdul Aziz, l'on vit s'accroître cette tendance de l'Empire Ottoman à se dépouiller de l'élément théocratique et à se séculariser si l'on peut s'exprimer ainsi. Aujourd'hui c'est la tendance opposée qui prend le dessus. Poursuivi et traqué pour ainsi dire, sur le terrain laïque, en Sa qualité de Souverain temporel, profondément désillusionné sur le compte des amitiés occidentales Le Sultan actuel cherche de plus en plus à sa réfugier sur le terrain théocratique du Khalifat«.

Računalo se da će posrednici između ovog centra u Meki i pojedinih naroda biti brojni hodočasnici u muslimanska sveta mjesta, pa će na taj način »ova ogromna asocijacija« zastupati sve muslimanske narode do Inda i Sibira.⁹⁵⁾

Ruska diplomatija je bila zainteresovana za ove pokušaje i zbog svojih vlastitih muslimana. O ovome ih je obavijestio jedan ruski Tatarin koji je u Carigradu bio vodič hodočasniciima u Meku. U isto vrijeme on je izvjestio da su muslimani Rusije u vrijeme posljednjeg rata Rusije i Turske (1877—1878) tajno skupljali novčane priloge za pomoć turskoj armiji. Uglavnom se radilo o muslimanima Povolžja, čije je vođe ovaj glasnik poimenično naveo. Bilo je skupljeno 157.000 rubalja u plemenitoj moneti, ali zbog ove orijentacije na stvaranje jednog novog panislamskog centra u Meki taj se novac nije slao turskom sultanu nego novom šerifu Meke.⁹⁶⁾

Taj pokret panislamskog okupljanja nije nikad prohodao, barem ne u to zakazano vrijeme, iz jednostavnog razloga što su »različite lige« dolazile u sukob sa neposrednim interesima turske vlade da manevrima izbjegava kolektivni pritisak velikih sila, kao što je i sultan zatezao u strahu da različiti nacionalni interesi ne naruše univerzalnu harmoniju. To će se najprije vidjeti u različitom stavu prema Albanskoj ligi koja nije pristajala na sporazumjevanje sa hrišćanskim državama na albanski račun. Već u januaru 1879. uputila se iz Skadra jedna delegacija u Carigrad, sastavljena sve od samih albanskih muslimana, sa zahtjevom da se »Al-

⁹⁵⁾ Onu — Girsu, Pera, 28. novembra 1880, AVPR KA, delo 52, 495; «L'hostilité du monde chrétien à l'égard du monde musulman a fini par réveiller chez ce dernier la conscience d'une profonde solidarité. Ce sentiment a peut être toujours existé à l'état latent parmi les masses, mais il ne s'est révélé sous une forme définie que depuis la dernière guerre. Nous en recueillons déjà les fuits sous la forme de différentes ligues qui surgissent partout où l'Islamisme paraît menacé. Mais ces associations locales et restreintes ne suffisent plus aux aspirations du panislamisme. Il lui faut un centre de ralliement. Ce centre existe, ou plutôt il est en train de se former, seulement pas à Constantinople, comme on pourrait le croire, — mais dans la ville sainte de la Mecque qui a le privilège de réunir dans ses murs les Musulmans de toutes les contrées de la terre. ... De vagues rumeurs avient accrédité le soupçon que l'ancien Shérif aurait péri victime de sa tolérance éclairée et de ses Sympathies anglaises. Abd-ul Mutalib, — au dire toujours de mon interlocuteur Musulman, (= jedan Tatarin iz Rusije koji služi kao vodič hadžijama iz Rusije, M. E.) se jeta dans la voie diamétralement opposés. Il se mit à la tête du mouvement politico-religieux du panislamisme et il serait en train d'organiser une sorte de Conseil ou de Comité où siègeraient des représentants des Musulmans de toute couleur, répandus dans le monde entier... Ce Comité, dont les attributions ne sont pas encore clairement définies, s'occuperait des intérêts de l' Islamisme, il entrerait en rapports avec les Musulmans de tous les pays par l'intermédiaire de pèlerins zélés et dévoués à la cause, retournant dans leur foyers après le pèlerinage. On confierait à ces émissaires le soin de recueillir parmi leur coreligionnaires des offrandes volontaires que le Comité emploierait pour le bien commun. Cette vaste association s'étendrait ainsi des Indes à la Sibérie».

⁹⁶⁾ Isto.

banija konstituiše u autonomnu provinciju, da u njoj albanski jezik bude zvanični jezik i da se nijedan dio teritorija koji Albanci smatraju svojom sopstvenošću ne bude predat Grčkoj.⁹⁷⁾

To će se još više opažati u vrijeme kad je sultan počeo da popušta zahtjevima velikih sila u pogledu razgraničenja sa Crnom Gorom, kada se tražilo da se od Albanaca oduzme Ulcinj i prepusti Crnoj Gori. Odjednom se vidjelo da ona »fanatična albansko-bosanska klika« koja je svemoćna na sultanovom dvoru počinje da ometa ove namjere. Ne samo ruska vlada, nego i italijanska i francuska su zahtijevale da se sultan nekako nagodi sa Crnom Gorom da joj se dade neki teritorij u pravcu Skadra. To se pravdalo opasnošću da se Austro-Ugarska može umiješati zbog Gusinja i dobiti u tome podršku albanskog otpora.⁹⁸⁾ U pregovorima sa Crnom Gorom oko razgraničenja i zamjene teritorija sultan je početkom aprila 1880. bio pristao na sve zahtjeve koje je crnogorski knez tražio.⁹⁹⁾ To je bila i prekretna tačka u odnosima albanskog otpora i sultana. Iako je Albanska liga i dalje radila na tome da Albanija ostane po svaku cijenu u turskom carstvu ona zahtijeva određene garancije autonomije, posebni albanski vilajet, lokalno predstavničko vijeće, škole, jezik, garanciju vjerskih sloboda albanskim nemuslimanima i pravo uvida u distribuciju poreza.¹⁰⁰⁾ Tada se Liga počinje da cijepa na radikalniji i umjereniji dio.¹⁰¹⁾ Ova podjela ne dolazi od sukoba posebnih albanskih struja između sebe, nego je izazvana činjenicom da sam sultan počinje da u albanskom pokretu pravi razdor.

To je bilo vrijeme kada turska vlada preformuliše svoju spoljnopolitičku doktrinu na balkanskom prostoru. Želi da na zapadu popušta Crnoj Gori, da bi se sa većom žestinom na istoku konfrontirala sa Grčkom. U isto vrijeme se raskida sa pomaganjem cijelog pokreta Albanske lige i orijentiše na pomaganje samo njenog muslimanskog krila i gonjenje katoličkog. Ruskom predstavniku je zvanično priznala da je od 1878. »podsticala nacionalne aspiracije Albanaca protiv svih susjeda: Crnogoraca i Grka podjednako bez obzira što bi dozivanje ovog principa moglo ugrožavati ostatak Turskog carstva«. Turski ministar spoljni je optuživao albanske katolike da su bili »glavni faktori povrede aprilskog sporazuma« iz 1880, po kome je turska armija 22. aprila napustila dio teritorija koji je bio prepušten Crnoj Gori, a Albanska liga pokazala otpor tome rješenju. Turski funkcioneri (Abedin-paša koji je bio odgovoran za razgraničenje) slao je poslanike albanskih muslimana »kod njihovih suvjernika u Klementima i Hotima da djeluju u smislu pomirenja sa Crnom Gorom, a u isto vrijeme je

⁹⁷⁾ Lobanov-Rostovski — Gorčakovu, Pera, 20. januara 1879, AVPR KA, delo 37, 155.

⁹⁸⁾ Onu — Girsu, Pera, 26. januara 1880, AVPR, KA, delo 53.

⁹⁹⁾ Isti — istome, Pera, 3. aprila 1880, Isto. str. 91.

¹⁰⁰⁾ W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone, and the Concert of Europe*, London, 1956, str. 76.

¹⁰¹⁾ I. G. Senkevič, o. c., str. 153.

poslao svog brata Husein-bega i Jahju-bega, brata jednog od sultanovih adutanata, u srednju Albaniju sa misijom koja je bila dijametralno suprotna, da stanovnike pobune za odbranu njihovog teritorija nakon odluka koje je donijela Berlinska konferencija u korist Grka«. Porta je mogla glumiti nemoć i »simulirati abstinenciju«, a stvarno je taj pokret pomagala i ljudima i materijalom (26 do 31 hiljada ljudi).¹⁰²⁾ Ovu nepopustljivost prema Grcima na jugu turska je vlada pravdala albanskom reakcijom protiv takvog pristanka,¹⁰³⁾ ali je i sama tu reakciju podgrijavała. U maju 1881. pomagala je koncentrisanje dvije hiljade Albanaca protiv Grka oko Arte i davala podršku njihovom savjetovanju zbog namjere Grka da ide prema Janjini. Nisu bili sasvim bezazleni i kad su napuštali uporišta koja su prepuštali Crnoj Gori, jer u istom trenutku kad se povlači turska vojska te položaje zaposjedaju albanske jedinice.¹⁰⁴⁾

¹⁰²⁾ Novikov — Gorčakovu, Bujukdere, 1. jula 1880, AVPR KA, delo 53, 246: Do promjene u ministarstvu spoljnih poslova turska politika nije bila jasno definisana. »Dans tout cela il n'y avait que fausseté et hypocrisie, mais aucune idée politique. On excitait les aspirations nationales des Albanais contre tous les voisins: le Monténégrins et les Grecs, indifféremment, et l'on semblait ne pas se douter du danger dont l'évocation de ce principe menaçait les restes de l'Empire Ottomane... Depuis qu'Abédine Pacha est aux affaires, un certain système se dessine dans l'attitude de la Porte vis-à-vis de l'Europe. On a commencé à dessiller les yeux au Sultan sur les périls de la situation. Dadian Aytin Effendi, le nouveau moustéchar des Affaires Etrangères, m'a dit avoir été frappé de l'expression de surprise avec laquelle Sa Majesté aurait accueilli son rapport à ce sujet, tant on l'avait bercée d'illusions optimistes! Quant aux vues politiques du nouveau Ministère telles qu'elles se manifestent dans ses premiers actes, je crois pouvoir les résumer ainsi: ménager le Monténégro pour résister d'autant plus vigoureusement aux Grecs; désunir les Puissances et surtout séparer la Russie des autres par l'antagonisme présumé des questions grecque et slave; provoquer une scission dans le camp Albanais en substituant au principe national, dangereux par son unité, le principe religieux neutralisant les Catholiques par les Musulmans. Dans cet ordre d'idée Abédine Pacha stigmatise aujourd'hui les catholiques comme les vrais fauteurs de la violation de l'arrangement d'Avril. Il a l'air de vouloir soulever nos défections à l'égard de l'Autriche comme intéressée à soustraire ses coreligionnaires Albanais, les Hottj et les Clémenti, à la domination du Monténégro — pour y substituer les Albanais Musulmans de Dzulcigno au détriment du Prince Nicolas qui trouverait dans ces derniers des sujets bien plus ingouvernables. Fidèle à ce même programme, Abédin Pacha envoie ses affidés, Albanais Mussulmans, chez leurs coreligionnaires des Clémenti et Hotti, agir dans un sens d'apaisement vis-à-vis du Monténégro; et il expédie en même temps son frère Hussni Beg et Yahia Beg, le frère d'un des aides-de-camps du Sultan, chez les Albanais méridionaux avec une mission diamétralement opposée, celle de les soulever pour la défense de leur territoire en vue des décisions qui seraient prises par la conférence de Berlin en faveur des Grecs. Il en résultera que lorsque la conférence aura promulgué ses décisions et qu'il s'agira de les faire exécuter, les Grecs se trouveront en face d'une phalange Albanaise serrée, derrière la quelle la Porte pourra se cacher dans une abstention simulées, mais qu'en attendant elle aura pourvu abondamment de vivres d'argent et de munitions de la guerre, — sans parler des 55. bataillons, 29 escadrons, en tout de 26 à 31 mille hommes«.

¹⁰³⁾ Roderic H. Davison, *The Ottoman-Greek Frontier Question, 1878—1882*. From Ottoman Record. Referat na naučnoj konferenciji u Volosu o prisajedinjenju Tesalije Grčkoj 1881.

¹⁰⁴⁾ Dr N. Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje, 1979, str. 242—243.

Ovo okretanje leđa albanskom pokretu i sklonost da daje podršku samo njegovom muslimanskom dijelu, turska će vlada nešto kasnije ponoviti i u egipatskom slučaju. I tamo je ocjenjivano da je sultan »pridonio formiranju neke vrste Arapske lige protiv Francuske i Engleske poput Albanske lige i drugih pokreta koji su se nedavno javili, protiv mladih hrišćanskih nacionalnosti Balkanskog poluostrva«. U junu 1882. se (tri mjeseca prije engleske okupacije Egipta) već govorilo da se sultan namjerava obračunati sa egipatskim nacionalnim pokretom na isti način i uz pomoć istog Derviš-paše koji se nedavno obračunao sa Albanskom ligom.¹⁰⁵⁾

U sličnoj mjeri u kojoj je u početku pomagao nacionalne rezistencije kod Albanaca i Arapa, da bi ih onda počeo suzbijati i kanalisati u otomanskom duhu, radio je i sa ustankom u Hercegovini 1882. Sve do proljeća 1882. turska je vlada vodila politiku zatezanja protiv Austro-Ugarske i podržavala otpor u Bosni i Hercegovini, kao što je cijelo vrijeme nakon 1878. nastojala da izigra moguću aneksiju pokrajina koja se očekivala. U toku 1878. turska zvanična doktrina je bila da se podržavaju borbe na svim frontovima koliko je god moguće duže, a to se najviše odnosilo na borbe protiv austrougarske vojske u Bosni i crnogorske u pravcu Albanije. Njen je cilj bio da se ovim otporom stvar dovede do krajnjeg stepena haosa u kome bi se mogao iskristalisati rascjep Rusije i njenih zapadnih saveznika. Odatle je tada na granici radila da se Albanci sami bore protiv Crne Gore.¹⁰⁶⁾ Nešto ranije je palila i gonila one Miridite koji su pristajali na saradnju sa Crnom Gorom.¹⁰⁷⁾ Nakon 1878, u svim pregovorima sa Austro-Ugarskom sultan je ostajao hladan. To se zapažalo u decembru 1879. kad se veli da to radi jer ne može da zaboravi Bosnu i Hercegovinu. »On se posebno brine da se opravda u očima muslimana Bosne zbog toga što ih je napustio. Odatle crta hladnoće prema (austrijskom) poslaniku koji mu je bio akreditovan u vrijeme bosanske krize«. ¹⁰⁸⁾

¹⁰⁵⁾ Onu — Girsu, Pera, 8. juna 1882. AVPR KA, 24 t. II. 205: Sultan »a ainsi contribué à la formation d'une espèce de ligue arabe contre la France et l'Angleterre à l'instar des ligues albanaises et autres dirigées naguère contre les jeunes nationalités chrétiennes de la péninsule des Balkans. Arabi et consort font au Caire ce que les chefs albanais ont fait à Prizrène. Actuellement le Sultan semblerait s'apercevoir du danger de laisser aller trop loin les rodontades d'Arabi. Peut-être voudrait-il les moins de ce même Dervich Pacha qui l'a débarassé précédemment des ligueurs albanais«.

¹⁰⁶⁾ Jonin-Lobanov — Rostovskom, Cetinje, 19. juna 1878, AVPR PVK, delo 2141; »... Турецкая администрация на границахъ перешла впоследствии къ прямой агитации, желая видимо организовать хотя бы фиктивное народное движение въ Албании противъ Черногории«. U isto vrijeme u bečke novine proturene vijesti »въ виде самостоятельныхъ заявленийъ неудовольствия албанцевъ помимо влияния Порты«.

¹⁰⁷⁾ Jonin — Gorčakovu, Cetinje, 13. februara 1878, AVPR GA V-A2, delo 1049, 222.

¹⁰⁸⁾ Lobanov-Rostovski — Gorčakovu, Pera, 15. decembra 1879, AVPR KA, delo 39, »... Mais Abdul Hamid affecte de ne pas pouvoir oublier l'annexion de la Bosnie et du sandjak de Novi Bazar. Il prend un soin particulier à se disculper aux yeux des Musulmans de Bosnie de les avoir abandonnés«.

Nakon što je Rusija bila počela pregovore sa Turskom oko usaglašavanja odredaba Berlinskog kongresa i poništavanja ugovora u San Stefanu,¹⁰⁹⁾ počelo je i tursko zatezanje sa austrougarskim zahtjevima da se sklopi poseban ugovor o Novom Pazaru. Turci su zatezali bojeći se mogućih austrougarskih agitacija dalje na istoku.¹¹⁰⁾ Ovi pregovori su u martu 1879. dovedeni do stepena sterilnosti,¹¹¹⁾ jer ih je Karateodori-paša tako vodio da iritiraju austrougarske partnere.¹¹²⁾ Pregovori su zapeli zbog toga što je turski generalštab smatrao da je na Rogozni zadnja strateška linija preko koje se ne bi smjelo popuštati, zbog opasnosti gubitka cijelog prostora do Soluna.¹¹³⁾ Prije nego je odobrio potpisivanje konvencije sa Austro-Ugarskom o Sandžaku 21. aprila 1879, sultan je tražio mišljenje Rusije, pa tek kad je dobio savjet da to uradi dao je odobrenje. Tom prilikom je u smislu rusko-turskog približavanja urađeno daleko više nego na prvi pogled izgleda. Ruski poslanik je stalno obavještavan da je u toku ovih pregovora Austro-Ugarska nudila jedan savez protiv Slovena. Bio je istog ubjeđenja kao i njegov sagovornik da je cilj Austro-Ugarske da kontroliše Srbiju, Makedoniju i Dunavski bazen i da na Balkanu stvori jednu veliku slovensku državu »pod jednim Habzburgom«. Uz Novopazarsku konvenciju je bila dodata i jedna »declaration secrète« o savezu Austro-Ugarske i Turske u slučaju nekog slovenskog pokreta. Kad je ruski poslanik savjetovao sultanu da prihvati konvenciju, on je to poslušao, ali je odbio priloženu tajnu deklaraciju. Ona je nakon 7 dana bila povučena i sa austrougarske strane.¹¹⁴⁾

Od tada dalje postojao je stalno strah u turskoj vladi da će Austro-Ugarska izvršiti aneksiju Bosne i Hercegovine. U julu 1881. zbog istog razloga se bojala pokreta austrougarskih trupa,¹¹⁵⁾ kao što se austrougarska diplomatija morala pravdati da joj cilj nije bio da prodire u pravcu Makedonije.¹¹⁶⁾

Strah od aneksije i želja da formalnim popuštanjem Rusiji izigra austrougarsku politiku na Balkanu natjerali su panislamske krugove u Carigradu da daju podršku srpsko-muslimanskom savezu u organizovanju otpora u Bosni i Hercegovini. Šef panislamske struje u Carigradu je bio Reuf-paša, jedan od turskih maršala i naj-

¹⁰⁹⁾ Isti — istome, 6. januara 1879, AVPR KA, delo 37, 3.

¹¹⁰⁾ Dandukov (komesar za Bugarsku) — Lobanovu-Rostovskom, 3. februara 1879, isto, 245. Protestuje se protiv austrijskog agenta Hofmayer-a koji agituje oko Čustendila i Džumaje. Prije toga imao je neprikladna oko »une agitation Slave en Carniolex«.

¹¹¹⁾ Lobanov-Rostovski — Gorčakovu, Pera, 20. januara 1879, isto, 92.

¹¹²⁾ Isti — istome, 31. marta 1879, AVPR KA, delo 38.

¹¹³⁾ Isti — istome, 21. aprila 1879, isto, 83.

¹¹⁴⁾ Isti — istome, 15. maja 1879, isto 199, »Confidentielle duplicata«: »... On m'affirmait avec persistance que la Convention Austro-Turque devait être accompagnée d'une déclaration séparée, stipulant une espèce d'alliance offensive et défensive entre les deux gouvernements en prévision de quelque mouvement Slave.«.

¹¹⁵⁾ Onu — Girsu, 28. jula 1881, AVPR KA, delo 34, 255.

¹¹⁶⁾ Isti — istome, 28. jula 1881, isto, 255.

uticajnijih ljudi u društvenom životu carstva.¹¹⁷⁾ Njegov sin Riza-bej je bio akreditovan na Cetinju kao poslanik u Crnoj Gori u maju 1881.¹¹⁸⁾ Za cijelo to vrijeme Reuf-paša je preko svog sina radio na tome da Crna Gora i Turska uđu u jedan zajednički savez.¹¹⁹⁾ Tražilo se da knez na sultanov poziv ode u Carigrad, pa čak i zbog straha od Austro-Ugarske u jednoj tajnoj misiji.¹²⁰⁾

Riza-bej je na Cetinju održavao veze sa Albancima oko Skadra i muslimanima iz Hercegovine gotovo svakodnevno. Ruski poslanik na Cetinju se uveseljavao noću posmatrajući osvijetljene prozore kod svog turskog kolege i siluete koje okolo promiču. Kad je kasnije izbio ustanak iz njega su odašiljane delegacije na tursku stranu. Jedna je od Nevesinja bila poslata Derviš-paši »da od njega iskamče, ako ništa drugo, a ono bar koji tovar fišeka«. Druga je išla turskom poslaniku na Cetinje u aprilu 1882: »Pitali smo ga za pomoć, odgovorio je biće ako Bog da no pazite i pridržite se još, udrite će morete i čuvajte se da vas na čem ne prevare, Austrija će vam oprašćati soldate, danke i sve.«¹²¹⁾ U toku 1882. turski je poslanik sa Cetinja posredovao u odašiljanju delegata iz ustanka. barjaktara Saliha Lolića, turskom sultanu. Uz znanje Reuf-paše bio je došao do velikog vezira.¹²²⁾ U ovim vezama sa ustanicima u Hercegovini posredovali su i emigranti iz turske prestonice. Oni su očigledno bili upoznati sa srpskim i slavjanofilskim radom na pomaganju ustanka, a čima podatak da je preporuku za dobrovoljce

¹¹⁷⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 6. marta 1882, AVPR PA, delo 1520: »Quant à l'attitude officielle des Turcs nous ne pouvons nous en former une idée qu'en observant la manière d'être de mon collègue Ottoman, Riza-bey. Il est vrai, qu'en parlant de Riza bey il ne faut pas oublier que son père, Reouf-pacha est à la tête du parti panislamiste, ennemi de l'Autriche. Quoi qu'il en soit Riza-bey poursuit sa politique partiiale pour l'insurrection. Après l'affaire d'Oulok, comme j'ai eu l'honneur de le rapporter à Votre Excellence, les insurgés parraissaient déconcertés — Riza-bey c'est mis en quatre jour pour les encourager pour réélectriser le mouvement, en leur envoyant force messagers. Un de ces jours Riza-bey a envoyé un des chefs musulmans le baïracter Lolitch à Constantinople chez Réouf-pacha, qui doit le présenter au Sultan. En général se sont les musulmans émigrés de Nikhitch à Ccutari qui sont les agents de mon collègue de Turquie«.

¹¹⁸⁾ Isti — istome, Cetinje, 8. maja 1881, AVPR PA, delo 1516, 34.

¹¹⁹⁾ Isti — istome, Cetinje, 8. decembra 1881, isto, 145: »... Au sujet de l'entente directe entre la Turquie et Monténégro sur le tracé définitif de la frontière, Reouf-pacha, par l'intermédiaire duquel se poursuivait cette négociation... n'a plus rien répondu après la réplique dilatoire du Prince à l'invitation du Sultan de venir à Constantinople et de conclure une alliance«.

¹²⁰⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 6. marta 1882, AVPR PA, 1520, 70.

¹²¹⁾ Dr Radovan Tunguz-Perović, *Jedan dokument iz Osamdeset-druge*, »Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu«, XLV, 2, 1933, str. 93.

¹²²⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 197, 264 i 317. Citira članak dr R. Tunguz-Perovića, *Nešto iz ustaškog doba*, »Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu«, L, 1938, gdje je objavljen zapisnik razgovora barjaktara Lolića sa velikim vezirom koji mu je rekao: »Barjaktare, Bosna je carska i vi ste njegovi, car neće puštit Bosnu i Hercegovinu dok je u Stambolu, ali treba da se još držite bez careve pomoći tri mjeseca dok i drugi devileti (vlade) čuju i vide vašu muku, i vaš zulum i vaše junaštvo, pa će vi tada sultan dati pomoć«.

koji se ubacuju iz Bugarske preko Sandžaka u Hercegovinu davao i Muftija od Taslidže.¹²³⁾

Kasnije će se vidjeti kako je u jednom trenutku 1882. sultan digao ruke od ustanka u Hercegovini i dao saglasnost za uvođenje vojnog zakona, bez prava provođenja aneksije. Ostaje da se ispituju svi motivi koji su ga tome vodili: da li je bio zadovoljan što je onemogućio aneksiju, ili se bojao da tamošnji muslimani ne idu odveć daleko u savezu sa srpskim pokretom koji je još bio opterećen panslovenskom bojom. Bez obzira na to što se panislamizam u Hercegovini ovog vremena ne vidi, on u pozadini postoji. Religiozni princip u formiranju ustaničkih četa i njihovom vođstvu je bio prevaziđen.¹²⁴⁾ U svim revolucijama ideologije nisu razumljive običnim učesnicima i oni se više drže razumljivijih simbola, koji filozofiju revolucije prevode na narodu jasan jezik.¹²⁵⁾ U Hercegovini je taj simbol bila deviza »Za krst časni i vjeru Muhamedovu!« Ta je deviza spajala do tada dvije zavađene religije u čudesnu zajednicu kakva se nikad nije vidjela. Treba pretpostaviti da je u sultanovim očima ona mogla izgledati kao vrlo opasna.

oOo

Kao uzrok ustanka obično su ustanici isticali bezakonja vlasti, bivakovanje vojske po bogomoljama, nove poreze, uvođenje vojnog zakona i nasilja vojske nad ženama »što ne more ni turska ni srpska vjera podnijeti«. ¹²⁶⁾ Naučna literatura obično uzima da je glavni uzrok ustanka bilo nerješeno agrarno pitanje.¹²⁷⁾ Ovu višu istinu treba objasniti s obzirom na protivrječnu činjenicu da u tom ustanku ne učestvuju zajedno samo hrišćanski i muslimanski seljaci, nego i dio muslimanskih plemića. Paradoks da se dvije antagonističke klase združe u zajedničkom revoltu mogao se dogoditi samo jednom u istoriji.

Iako se očekivalo da će Austro-Ugarska pristupiti rješavanju agrarnog pitanja u okupiranim pokrajinama, ona je stvarno nastojala da ga iskorištava kao vrlo značajno političko sredstvo za dobivanje socijalne podrške. Još u aprilu 1878. Andrašić je saopštio turskoj vladi da će u slučaju okupacije nova administracija zaštititi

¹²³⁾ Vidi bilješku br. 284 ovog članka.

¹²⁴⁾ Nikola Stijepović, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882. Borbeno dejstva i pouke*. Beograd, 1963, str. 186.

¹²⁵⁾ Georg Siebers, *Psychologie der Revolution*, 1976, str. 31.

¹²⁶⁾ Zapisnik dvojice emisara »paši na Cetinje« Hajdar-bega Ljubovića i Štepana Pavića, dr Radovan Tunguz-Perović, *Jedan dokument iz Osamdeset-druge*, str. 94.

¹²⁷⁾ To je bilo i zvanično objašnjenje austrougarskih vlasti o uzrocima ustanka u *Der Aufstand in der Herzegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881—1882*. Izdao »Abteilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs. Wien, 1883., str. 5; dr Hamdija Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH (1878—1918)*, I, Građa, Sarajevo, 1969, str. 6; S. D. Skazkin, o. c., str. 228—229.

¹²⁸⁾ Andrašijev memoar od 21. aprila 1878. u *Die Grosse Politik*, II, Berlin, 1926, str. 286.

muslimansku religiju i sopstvenost.¹²⁸⁾ Za ovo izbjegavanje da se rješava agrarno pitanje vjerovatno su Mađari posebno bili zainteresovani.¹²⁹⁾ Ideja da bi Austrija mogla pokazati da muslimani mogu egzistirati u jednoj evropskoj zajednici bila je prisutna najprije u jednom Bojstovom memoaru austrijskom caru iz 1871.¹³⁰⁾

To je izgledalo dopadljivo samo dotle dok se održavala nerealna predstava o bosanskom plemstvu kao evropskom plemstvu. Od 6 do 7 hiljada plemićkih porodica mnogi su bili tako mali da su imali samo jednu kmetovsku porodicu.¹³¹⁾ U Bosni je bilo i gorih slučajeva da je 4 do 5 aga živjelo od jedne kmetovske porodice, pa je to bio razlog da se mnogi od njih lako iseljavaju u Tursku, jer sa feudalnim pravima na posjedu sa malo seljaka nije živio bolje od njih. Ovako mali posjed se naročito održavao u Hercegovini. Oko 3 hiljade hercegovačkih aga i begova većinom ima posjed samo sa jednom seljačkom porodicom na njemu. U nekim dijelovima Hercegovine samo je 9 posto srpskog stanovništva bilo u kmetovskom odnosu, dok je u ostalim dijelovima pokrajina to iznosilo preko 61 posto.

Kad je car 12. oktobra 1878. naredio da se socijalni odnos između feudalaca i kmetova ima provesti uz poštovanje starih turskih propisa o tome, neke su lokalne vlasti u Hercegovini to shvatile da se poštuje stari ugovorni odnos, ali ne i visina kmetovskog davanja koja je nekad ustanovljena. Zbog toga se izlazi na ruku povratnicima iz Crne Gore oko Gacka, da se umjesto trećine može feudalcima davati sedmina prihoda iz ravnih krajeva, a osmina iz brdovitih. Na takvu nagodbu je bilo pristalo 185 gatačkih aga, ali većina ih od 440 protestuje protiv te socijalne novotarije i ne želi da je prihvati.¹³²⁾ Uskoro nakon toga dolazi do izbijanja žarišta agrarnog nezadovoljstva. Muslimanski posjednici oko Foče se žale okupacionim vlastima da nemaju garancije bezbjednosti.¹³³⁾ U Travniku je bilo provalilo 300 seljaka zbog istih zahtjeva da im se smanji socijalno breme koje plaćaju muslimanskom plemstvu. Uznemirenost se osjećala i oko Jajca.¹³⁴⁾ Dolazili su i talasi masovne gladi, kao 1879. u Hercegovini, gdje je bilo zabilježeno 50 slučajeva smrti od gladi. Hranili su se korom drveta i kopanjem korijenja.¹³⁵⁾

U decembru 1879. okupaciona vlast je pokušavala da održi jednu konferenciju eksperata za agrarno pitanje u Sarajevu, na koju

¹²⁸⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 228.

¹²⁹⁾ Milorad Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875—1878*, u zborniku »Međunarodni naučni skup povodom 100. godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini...«, I, 1977, str. 73.

¹³¹⁾ Dr A. Feifalik, *Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*, Wien und Leipzig, 1916, str. 2.

¹³²⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 39.

¹³³⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 25. jula 1879, 4. septembra 1879, 12. februara 1880, AAEP CP, tom 12, br. 3, 7, tom 13, br. 22.

¹³⁴⁾ Isti — istome, 21. maja 1880, isto, tom 13, br. 27.

¹³⁵⁾ Jastrebov — Girsu, Dubrovnik, 8. marta 1879, AVPR GA V-A2, delo 1050, 190.

ne poziva ni predstavnike seljaka ni plemića.¹³⁶⁾ Ta se konferencija podijelila u mišljenjima na dva dijela. Većina od 15 učesnika se opredijelila da se pristupi obligatornom rješavanju agrarnog pitanja, a trojica iz manjine smatraju da se to može riješiti na fakultativnoj osnovi.¹³⁷⁾ Uskoro je takva konferencija održana i u Beču. Značajnije od njenih rješenja, koja su i tako ostajala maglovita, jeste činjenica da su nove vlasti pristupile razmatranju mogućnosti da se agrarno pitanje zaista riješi. To u muslimanskom plemstvu izaziva socijalnu paniku i ono javno ispovjeda nepovjerenje prema novim gospodarima. Vlasti su privremeno napravile omašku dozvoljavajući da se raspravlja o onome što je bila jedina garancija da će se muslimanski dio stanovništva držati uz okupacioni režim. U takvim okolnostima »jedna delegacija muslimanskih notabla« iz Sarajeva žuri u Beč da se raspita da li će im se oduzimati feudalni posjedi.¹³⁸⁾ Toj deputaciji car je u Beču odgovorio da će agrarno pitanje uskoro riješiti u njihovu korist.¹³⁹⁾ U takvoj atmosferi vlasti moraju da poništavaju 17. jula 1881. one odluke u gatačkom srezu o rješavanju agrarnog pitanja u korist seljaka. Rezultat je bio da poslije toga ni seljaci koji nisu dobili zemlju, ni plemići kojima je ona bila vraćena nakon pokušaja da im se djelimično oduzme, nemaju povjerenja u okupacionu vlast. U Gacku je sukob muslimanske aristokratije i hrišćanskih seljaka došao u otvorenu fazu već u julu 1881.¹⁴⁰⁾

Tako je agrarno pitanje zaista bilo socijalna podloga ustanku u Hercegovini 1882. godine, ali u jednoj egzotičnoj proceduri u kakvoj se nikada prije toga i nikada poslije toga nije moglo javiti. Ranije su u seljačkim ustancima seljaci uvijek bili protiv države koja im nije davala zemlju, sada su bili protiv nje i plemići jer je ona pokušavala da je seljacima djelimično zaista dađe. Između te dvije vatre rodio se jedinstven trenutak u socijalnoj istoriji Balkana da se bivši klasni protivnici mire i u neisplaćenim računima pokušaju da obračunaju sa zajedničkim političkim protivnikom. Da se ovo desilo samo u istočnoj Hercegovini treba zahvaliti činjenici da je karakter muslimanskog plemstva u Bosni bio nešto drukčiji. Tamo je ono u socijalnom pogledu bilo jače i to je jedini dio pokrajina gdje je djelimično postojalo plemstvo sa većim posjedima.

Pored svega bilo bi pogrešno smatrati da je agrarno pitanje izazvalo izbijanje ustanka. Ono je bilo opšta kauzalna podloga na kojoj se ustanak razvio, ali onoliko koliko je agrarno pitanje uticalo na pojavu ustanka toliko je bilo i smetnja njegovom stvarnom podizanju. Treba razlikovati uzroke ustanka od njegovih povoda.

¹³⁶⁾ Hamdija Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH*, 38—73.

¹³⁷⁾ Isto, str. 6.

¹³⁸⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 2. aprila 1880, AAEP CP, tom 13, br. 25.

¹³⁹⁾ Isti — istome, 25. juna 1880, isto, br. 28.

¹⁴⁰⁾ Okružni načelnik Mostar — Temelu, 6. jula 1881, GAC ad 307, fasc. 18.

Agrarno pitanje je dubinski uzrok nemiru, a njegov povod je pokušaj da se prekorači ona granica za koji je Austro-Ugarska u Berlinu 1878. bila dobila istorijski mandat. Okupaciona armija 1878. nije nikog oslobodila, pa su povod pobune protiv nje bile sve one mjere koje je ona provodila u zemlji sa namjerom da ovjekovječi svoje prisustvo. Nezadovoljstvo će formalno kulminirati sa proglašenjem vojnog zakona i to je bila zadnja varnica koja je zapalila pobunu u januaru 1882.¹⁴¹⁾

Svuda se u pokrajinama pokazivalo da je broj ljudi koji su bježali od zakona bio u porastu. Za neke je okruge 8. decembra 1880. bio objavljen proglas o uspostavljanju vojnog suda za kažnjavanje onih »zlih ljudi« koji su štitili odmetnike. Pod garancijom tajnosti davala se visoka nagrada za doušnike. Smrću su kažnjavani oni koji nisu javljali o odmetnicima, oni koji su im omogućavali prenočišta, sastajanje i davali hranu, kao i pomoć pri bijegu. Od kazne smrti za ove grijeha bili su izuzimani samo članovi uže porodice.¹⁴²⁾ U toku 1881. slične su mjere bile proglašene i u Hercegovini. Tamo se već od 1880. javio kao hajduk Stojan Kovačević koji će oko sebe okupiti omanju hajdučku četu. Od sredine 1881. oni napadaju transport okupacione vojske.¹⁴³⁾ Uz potjernicu koja je za njim raspisana bio je prilagan i njegov lični opis: »Stojan Kovačević star je 55 godina, srednje je veličine, poširok. Desnim okom miga, na desnom obrazu spaljen je negda barutom tako da je na tom mjestu mrka koža od baruta. Desni lakat odnijela mu je puška i sasvim je sakat na toj ruci.«¹⁴⁴⁾ Pored njegove družine postojale su i druge, a naročito grupa »nevesinjskih uskoka« koji su preostali od ranije pandurske pobune i u martu 1880. još se u planini držali kao združena grupa.¹⁴⁵⁾ Odmetanje hajduka nakon 1878. imalo je izrazito politički karakter i u svijesti naroda oni se »malo po malo preobrazili u političke heroje.«¹⁴⁶⁾

Lanac mjera koje je režim uvodio iza okupacije imao je za cilj da utru put bezbolnosti skorog proglasa aneksije. Za to je gotovo u potpunosti bila osigurana međunarodna politička podrška. Na kraju zasjedanja kongresa u Berlinu 13. jula 1878. tajnim sporazumom Andrašija i Gorčakova,¹⁴⁷⁾ Rusija je dala podršku aneksiji. Između tri saveznice Trocarskog sporazuma radilo se na novom sporazumu o diobi interesnih sfera na Balkanu. Posrednik u tim naporima je i dalje bio Bizmark koji traži načina kako da se podijele zone interesa između dva glavna rivala: Rusiji moreuzi sa

¹⁴¹⁾ Gustav Hubka, *Die Vorbereitung des herzegovinischen Aufstandes von 1881—1882. Ein Rückblick nach 50 Jahren.* »Berliner Monatshefte«, X, Berlin, 1932.

¹⁴²⁾ Proglas uz izvještaj Bakunčina — Gorčakovu, 23. decembra 1880. AVPR GA V-A2, 63.

¹⁴³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 102.

¹⁴⁴⁾ Zabilješka u GAC, fasc. 18.

¹⁴⁵⁾ »Nevesinjski uskoci« — Zemaljskoj vladi, kopija sa Cetinja, 18. marta 1880, GAC fac. 15—16.

¹⁴⁶⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 10. oktobra 1881, AVPR PA, delo 1516, 90.

¹⁴⁷⁾ E. Wertheimer, *Graf Julius Andrassy*, III, Stuttgart, 1913, str. 135. Negdje se taj ugovor spominje kao ugovor Suvalov—Andraši.

turskom prestonicom i Bugarska, a Austro-Ugarskoj sve do Soluna i izlaz u toj luci. Dio ruske diplomatije, a naročito poslanik berlinski Saburov, podržava ovu liniju sporazumjevanja. Ruski slavjanofili će tek kasnije saznati okrajke ovog pregovaranja.¹⁴⁸⁾

Sve što je okupacioni režim radio u Bosni i Hercegovini jeste da se iskoristi ova međunarodna podrška za aneksiju. Kad je početkom 1880. austrougarska vojska zauzela tri punkta u novopazarskom sandžaku, objašnjeno je da je to urađeno u namjeri »da se zabije klin između Srbije i Crne Gore kako se ne bi dopustilo zbliženje tih dvaju slovenskih kneževina između sebe na štetu Habzburške monarhije«. ¹⁴⁹⁾ I sve ostalo što je rađeno imalo je pečat namjera da se Bosna i Hercegovina razdvoji od srpskog i južnoslovenskog susjedstva i kao izdvojeno društvo trajno zadrži u okviru Monarhije.

Još prije nego je okupaciona armija bila ušla u pokrajine, bila je stvorena šema policijskih snaga u njima. Prvo jezgro za bosansko-hercegovački žandarmerijski korpus davali su ljudi iz Hrvatske.¹⁵⁰⁾ Statutom od 4. aprila 1879. bilo je određeno da on ima 37 oficira i oko dvije hiljade ljudi.¹⁵¹⁾ Privremeno je zadržan i stari sistem zaptija, koje utjeruju poreze po nemirnim selima.¹⁵²⁾ U političkom pogledu je daleko značajnija tajna policija koja se stvara odmah od početka. Taj sistem nije nikada temeljito otkriven, a ni nauka o njemu nije najbolje obaviještena. Posebno je nejasno kako je on stvaran od početka okupacione vlasti. Već od prvih dana postoji jedan »Crni kabinet« čije će ime odigrati epsku ulogu u potonjim obračunima sa nacionalnom srpskom opozicijom. Ruski konzul u Sarajevu tu ustanovu naziva »Visokom tajnom policijom« koja se gotovo isključivo regrutovala iz vojnih redova.¹⁵³⁾ Tri člana generalštaba (markiz Bakehem, nadvojvoda od Virtemberga i baron Albori) su bili na njenom čelu. Sjedište joj je bilo u Sarajevu, a imala je ogranke u glavnim gradovima pokrajine. Alborijev ađutant major Netušil i dva kapetana su bili tajni inspektori u toj službi. »Državna policija otvara sve pošiljke i pisma koja izgledaju sumnjiva, a isto joj se tako dostavljaju i kopije svih telegrama«. ¹⁵⁴⁾

¹⁴⁸⁾ Dr Irene Grüning, *Die russische öffentliche Meinung und ihre Stellung zu den Grossmächten 1878—1894.*, Berlin, 1920, str. 74.

¹⁴⁹⁾ Ladigenski — Girsu, Sarajevo, 29. februara 1880, AVPR GA V-A2, delo 830, 36; Kasim Isović, *Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog Sandžaka 1879. godine*, »Godišnjak Istorijskog društva BiH«, IX, 1957, Sarajevo, 1958, str. 111. Sa vojne tačke gledišta Sandžak je smatran da ima istu poziciju kao tjesnaci za oblast Crnog Mora.

¹⁵⁰⁾ Bile su određene liste jedinica i kasarne.

¹⁵¹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 34.

¹⁵²⁾ Kao kod Foče gdje dolazi do pobune u julu 1879. Francuski konzul — MID, Sarajevo, 25. jula 1879, AAEP CP, br. 3.

¹⁵³⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 26. februara 1881, AVPR PA, delo 1181, 16: »A côté de la police officielle dirigée par le Chevalier d'Alpi, et composés de gendarmes autrichiens et de Zaptiés bosniaques, fonctionne invisiblement en Bosnie La Haute Police Secrète (Staatspolizei), dont les membres se recrutent presque exclusivement dans les rangs de l'armée«.

¹⁵⁴⁾ Isto.

Unutrašnja špijunaža je od početka postajao stil života pod okupacijom.¹⁵⁵⁾ Bila je raširena i po selima i ustanički vođa 1882. Salihaga Forta spominje da je silom hranu oduzimao samo od špijuna, pa su se na taj način svi bojali da budu špijuni, a i vlasti bi znale da ne mogu zaštititi svoje ljude. »Uostalom bilo je malo špijuna«. ¹⁵⁶⁾ Vlasti su se zaista 1881. žalile na lokalne špijune po Hercegovini da »u najviše slučajeva vijesti prenose tek onda kada je već kasno i kada je svaki poduhvat od strane vlasti postajao besplodan«. ¹⁵⁷⁾ Ali i ta neefikasna služba je bila teško političko breme. Mostarska crkvena opština se u jednom protestnom memorandumu iz jula 1880. žali da je »svak vazda pod nadzorom tajne i javne policije«. ¹⁵⁸⁾ Posebno su značajni austrougarski obavještajni centri u stranim zemljama. Oni su mahom bili vezani za poslanstva. Poslanik u Beogradu je potanko znao kakve su se tajne političke radnje dešavale u srpskom glavnom gradu, a znao je i za izvještaje tajnih agenata iz Bugarske koji su mu dostavljani. ¹⁵⁹⁾ Iz krugova bosanskohercegovačke emigracije glavni dostavljač mu je bio bivši ustanički vojvoda Ivan Musić. Izvještavao je iz neposredne Ljubibratićeve blizine, koji je radio na pripremama ustanka. Za odašiljanje tajnog emisara u Hercegovinu (Aleksa Jakšić) iz doba ustanka prije bi u Hercegovini saznali policajci nego ustanici.

U Crnoj Gori je obavještavanje išlo teže. Najviše su se vijesti skupljale na hercegovačkoj strani, ali je i poslanik Temel i tamo bio jedan od obavještajnih centara. Bio je sumnjičav prema olako otkrivanim špijunskim dramama. Mnogo puta je nakon provjeravanja ustanovio da su vijesti bile izmišljene od »špijuna koji se regrutuju bog zna od kuda i od novinara«. ¹⁶⁰⁾ Otkriven je pokušaj da se ubaci izvještač među ljude u Crnoj Gori koji su bili u vezi sa ruskim slavjanofilima. Iz Kotora je bio došao provokator Igor Veić. Počeo je da šalje izvještaje za neke ruske novine (»Moskovskija vjedomosti« i »Rus«). Uspostavio je prisne veze sa nekim ljudima na Cetinju, pa čak i ustanicima u Krivošijama poslao dvije hiljade rubalja kao pomoć »od strane slovenskih komiteta«. Bio je od crnogorskih vlasti uhapšen, pa dobro pritisnut pismeno priznao da ga je u Crnu Goru poslao Benjamin Kalaj »da se uvuče kao dopisnik ruskih listova«. Mnogi su mu dopisi bili objavljeni. »Ovakvih ljudi kakav je Veić sada u ovim krajevima ima mnogo«. ¹⁶¹⁾ Najbolje vijesti o tajnom radu hercegovačkih izbjeglica na Cetinju po-

¹⁵⁵⁾ Mitropolit Kosanović (u pismu Bačunjinu, s. d. »sekretno«, AVPR PA delo 1181, 31: veli da ga je Dr Kečet »denuncirao da širimo neku propagandu. Raport je otišao i u Vienu. Bože im oprosti sgrešenija«.

¹⁵⁶⁾ »Сужденіе Салихъ-аги Фортѣ о войске Австрійском и о возстаніи, ноябрь 1882 гда. Цетине«, AVPR PA, delo 1520, 281.

¹⁵⁷⁾ Okrug Mostar — Sreзу Mostar, 4. decembra 1881, GAC, Res 619, fasc. 18.

¹⁵⁸⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 68.

¹⁵⁹⁾ Kevenhiller — Kalnokiju, Beograd, 19. februara 1882, ABH Präs 478/1882.

¹⁶⁰⁾ Jonin—Girsu, Cetinje, 13. februara 1882, AVPR PA, delo 1520, 63. Citira riječi Temela doslovno.

¹⁶¹⁾ Isto.

licija je dobivala od predsjednika mostarske crkvene opštine koji je bio njihov prijatelj.¹⁶²⁾

Prisustvo ovakve policije je bilo svakodnevno svjedočanstvo o namjerama okupacionog režima da tu ostane stalno. U pitanju uređenja crkvenih poslova to je rađeno još otvorenije. Muslimanska vjerska zajednica je bila odvojena od kalife i osamostaljena pod indirektnom kontrolom okupacione administracije. Prije nego je ona uspostavljena vješto su pripremane grupe uticajnih muslimana da javno traže odvajanje od kalife. Sultan je u tome popustio tek 22. marta 1882, kada je inače pristajao na šire sporazume sa Austro-Ugarskom uz uslove dizanja ruku od ustanka.¹⁶³⁾ Da je, ipak, ovo traženje muslimanskog svijeta da im se dade vjerska autonomija provedeno pod pritiskom vidi se po obavještenju francuskog konzula, od kraja novembra 1878, gdje veli da je to rađeno zbog straha da ne budu progonjeni.¹⁶⁴⁾ Ruski konzul navodi da su u tome učestvovali i oni muslimani koji su od ranije bili saradnici Austro-Ugarske i »kojima je masa muslimanskog stanovništva uvijek znala pravu cijenu«. Prije okupacije to su bili ljudi turske vlade i u svemu je njihov život zavisio od vlade u Carigradu. Ulaskom okupacionih trupa ovi su njihovi raniji tajni saradnici »neposredno, otvoreno i demonstrativno prešli na stranu novih gospodara«.¹⁶⁵⁾

I dvije hrišćanske crkve su stavljene pod nadzor države. Rusi su pokušavali da proniknu u pregovore austrougarske diplomatije sa vaseljenskim patrijarhom oko uređenja pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, ali im je to slabo polazilo za rukom.¹⁶⁶⁾ Nakon konvencije od 28. marta 1880, po kojoj je crkva u Bosni i Hercegovini stavljena pod kontrolu okupacione vlade, počinje borba sa katoličkom propagandom i prozelitizmom. Mitropolit Sava Kosanović je obavljao tajnu prepisku sa ruskim sarajevskim konzulom,¹⁶⁷⁾ preko koga se obraćao ruskom Svetom sinodu. Pokazalo se da afe-re oko pokušaja prozelitizma i širenja ideje o uniji u bosanskom pravoslavlju imaju širu pozadinu nego se mislilo. U centru je bio poljski baron Krištof Mijerošovski. Francuski ga je konzul ocijenio kao »agenta visokog ranga koji je nedavno došao da proučava lokalnu administraciju i želi da postane ministar«.¹⁶⁸⁾ Ruski ga je konzul smatrao »emisarom bez i najmanje sumnje ovlaštenim od centralne vlade u Beču«.¹⁶⁹⁾ Bio je sin Stanislava Mjerošovskog koji

¹⁶²⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 69.

¹⁶³⁾ Isto, 79. O sultanovom stavu prema ustanku tada biće riječi kasnije.

¹⁶⁴⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 19. novembra 1878, AAEP CP. tom 12, br. 52.

¹⁶⁵⁾ Bakunjin — Girsu, 29. februara 1880, AVPR GA V-A2, delo 830, 50.

¹⁶⁶⁾ Onu — Gorčakovu, Pera, 5. februara 1880, AVPR KA, delo 50 t. I. 137.

¹⁶⁷⁾ Kosanović — (Bakunjinu), Sarajevo, s. d. »Annexe ad No 2 du 1881«, AVPR PA, delo 1181, 2. Traži da se obavijesti i Vaseljenski patrijarh »na način kako vi umijete«. Kopije ovih pisama su i u arhivu ruskog Svetog sinoda.

¹⁶⁸⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 2. aprila 1880, AAEP PC. tom 13, br. 14.

¹⁶⁹⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 10. jula 1881, isto kao pod bilješkom br. 167, str. 25.

je u Krakovu objavljivao seriju članaka o Bosni sa idejama da okupaciona vlast u Bosni i Hercegovini treba da vodi politiku polislavizma, nasuprot panslavizmu kojeg preko Srbije i Crne Gore provode Rusi.¹⁷⁰⁾ I Krištof je na poljskom objavljivao studije o katoličkoj crkvi u Bosni.

Kosanovićeви protesti protiv pokušaja širenja unijatske propagande su izazvali veliki odjek u cijelom slovenskom svijetu. Te je proteste kod vaseljskog patrijarha podržavao i ruski poslanik, iako je patrijarh mislio da ti pokušaji nemaju većeg značaja. Jedino je sumnjao u izvorničkog vladiku Dioniziosa za kojega je »vjerovao da može poslužiti kao instrumenat propagande« za uniju.¹⁷¹⁾ Zbog toga je tražio da se smijeni sa tog položaja. Pravo smjenjivanja je imao samo austrijski car, a on je rađe prihvatio mišljenje svoje administracije iz Bosne da je »u interesu naše vlade da se ostavi« na vladličanskom mjestu. Smijenjen je odatle tek desetak godina kasnije, pošto se u međuvremenu pretvorio u ruskog prijatelja.¹⁷²⁾ I ova crkvena politika je bila dio opštih napora okupacionih vlasti da pripajanje ovih oblasti Monarhiji bude trajno.

Sve što je preduzimano imalo je opšte polazište da je to bolja alternativa nego stvaranje jedne jače južnoslovenske države koja bi se pojavila ujedinjenjem Bosne i Srbije.¹⁷³⁾ Pokrajine su uključene u carinski sistem Monarhije (20. decembra 1879), a još prije toga je proveden novi sistem utega i mjera. Monetarni sistem je promjenjen odlukom ministra finansija od 21. aprila 1879, na isti dan kad je potpisana konvencija sa turskom vladom po kojoj se predviđalo da se turski novac neće povlačiti iz pokrajina. Ne povlači se samo papirni novac, što bi bilo shvatljivo, nego i turski zlatni novac. Zlato bi se vremenom i samo povuklo, ali vlastima se toliko žuri da u tome ne pokazuju »korektnu učtivost«.¹⁷⁴⁾

Politika izgradnje novog činovničkog aparata počivala je na principu favorizovanja stranaca, iako je to bilo suprotno Novopazarskoj konvenciji. Djelimično se radilo o činovnicima iz južnoslovenskih pokrajina Monarhije, čija je pojava u srpskim krugovima izazivala sumnju u namjere kroatizovanja zemlje, a u muslimanskim da oni propagiraju socijalni poredak povoljan za Srbe. Jedna

¹⁷⁰⁾ Jerzy Skowronek, *L'opinion publique polonaise face à l'insurrection en Herzégovine et des question bosniaques au cours des années 1880—1882*, referat za naučnu konferenciju posvećena stogodišnjici ustanka 1882. u ANUBIH.

¹⁷¹⁾ Novikov — Girsu, Pera, 23. novembra 1881, AVPR (KA, delo 33 tom II, str. 192.

¹⁷²⁾ Božo Madžar, *Pokret Srba BiH za crkveno-prosvjetnu samoupravu*, rukopis doktorske teze str. 51.

¹⁷³⁾ Dževad Juzbašić, *O problemu utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja BiH na početku a. u. okupacije*, »Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu«, 1968, str. 84.

¹⁷⁴⁾ П. А. Коцебу, *Политическое, экономическое и военное значение присоединения Боснии и Герцеговины к Австро-Венгрии*, Екатеринбург, 1911, str. 147.

je muslimanska delegacija išla caru u Beč da se žali »na postupke slovenskih službenika koji su došli iz Austrije, koji umjesto da se bave svevišnjim željama suverena (cara), djeluju sa jednom strujom koja je sklona da favorizuje seljake na štetu vlasnika i propagiraju srpske ideje«. ¹⁷⁵⁾ Htjeli su da zbog toga idu u Berlin, London, Pariz, Petersburg i Rim. Selektivna politika vlasti u korist katoličkih namještenika u državnoj upravi između ostalog je dolazila i zbog ovog obzira da se umiri veleposjednički dio društva.

Sa istim namjerama je 26. oktobra 1880. bio donesen propis o zabrani nošenja odlikovanja drugih država, sem onih koja su izdata i odobrena od vlasti u Monarhiji. Jedino je dopuštanje da se na muslimanskim bogomoljama ističe turska zastava bio znak da se poštuju ugovorne odredbe o sultanovom suverenitetu u pokrajinama. I to je, međutim, zavisilo od postupka vlasti na licu mjesta i tumačeno je više kao vjerska nego politička odredba.

Osnovna mjera preko koje je austrougarska vlast htjela da utre put laganom prelazu na aneksiju bilo je uvođenje vojnog zakona. Kad je on proglašen početkom novembra 1881. objasnio je jedan funkcioner da se time nije težilo da se dobije još koja hiljada vojnika, nego da se na taj način izvede »korak naprijed u asimilaciji ovih oblasti u monarhiju«. ¹⁷⁶⁾ Odmah nakon ulaska u zemlju okupacione vlasti su radile na tome da se svijet privikne na tu ideju. U tom pogledu je dalje od ostalih gledao general Jovanović, bojeći se da nagla regrutacija može izazvati dramu masovnog iseljavanja i otpora. »Umjesto jedne armije u Bosni on je zagovarao teritorijalnu miliciju koja ne bi nosila uniforme, kojom bi komandovali domaći oficiri i koja bi obavljala funkciju žandarmerije. Uostalom, dok je bio guverner Hercegovine on je pokušao da uvede formaciju pandura, uvrštujući u ovu službu i dio hercegovačkih (ustaničkih) bataljona koje mu je nakon rata prepustila Crna Gora«. ¹⁷⁷⁾ Bilo je problema da se bivši ustanici koji su tri godine nosili oružje vrate na selo i da obrađuju zemlju kao kmetovi, pa je Jovanoviću »pala na um misao« da ih zaposli u pandurskim jedinicama (»seoske straže«). ¹⁷⁸⁾ On je kasnije objašnjavao da mu je cilj bio da u zemlju uvede jedan vojni sistem koji bi stanovništvu bio prihvatljiv. Ipak je došlo do njihove pobune u septembru 1879, kad su vlasti pokušale da ih reorganizuju. ¹⁷⁹⁾ Ta je institucija u principu zadržana i u vrijeme ustanka 1882. — od lokalnih katolika i lojalnog stanovništva stvarane su male naoružane grupe da čuvaju značajna uporišta.

Protiv uvođenja vojnog zakona bilo je i nekih drugih austrougarskih funkcionera. Poslanik Temel ga nije odobravao. U de-

¹⁷⁵⁾ Francuski konzul — MID, Sarajevo, 6. maja 1880, AAEP CP, br. 26.

¹⁷⁶⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 90.

¹⁷⁷⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 8. decembra 1881, AVPR PA, delo 1516, 158.

¹⁷⁸⁾ Bakunjin — Girsu Sarajevo, 29. februara 1880, AVPR GA V-A2, delo 830, 44.

¹⁷⁹⁾ Hamdija Kapidžić, *Pandurski »puč« u Nevesinju 1879. godine*, »Godišnjak Istorijskog društva BiH«, VII, Sarajevo, 1955.

cembru 1881. je zatražio da ide u Beč i referiše, a k sebi je pozivao i uticajne starješine hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori »da ih savjetuje da predlože svojim sunarodnicima da direktno pošalju Nj. V. caru Franji Josifu jednu kolektivnu peticiju i traže da se povuče posljednji dekret ili da se on modifikuje u smislu koji bi bio prihvatljiv za stanovništvo«. ¹⁸⁰⁾ Ta trezvenost je dolazila više iz geografije nego ubjedenja. Bio je na mjestu sa kojeg se vidjelo kako uznemirenost naroda povodom proglašenja vojnog zakona pre-rasta u krvoproliće. U istom smislu je tražio da bečki činovnici naprave ustupke Crnoj Gori u smislu popravke granice i savjetovao knezu da bude uporan u tim zahtjevima (»Demandez, demandez toujours«). ¹⁸¹⁾ U ovu grupu je spadao i Gavriilo Rodić, bivši guverner Dalmacije. Govorio je da je »Srbin, pravoslavni i ja volim svoju nacionalnost«. ¹⁸²⁾ Početkom decembra 1881. je na Cetinju izjavljivao da »će braniti slovensku stvar protiv birokratskih om-raza centralističkog režima«. ¹⁸³⁾ Ono što ova trojica dalekovidljivih nisu uzimala u obzir bila je činjenica da vlasti nisu uvodile vojni zakon zbog novih 20 hiljada regruta, nego da bi ga iskoristile kao sredstvo lakšeg provođenja aneksije. U tom smislu nikakva druga forma vojne obaveze nije dolazila u obzir nego koncepcija redovne carske armije po uzoru na vojne jedinice u ostalim dijelovima države.

Nacrt novog vojnog zakona bio je gotov početkom 1881. i već 6. januara je zajednička vlada o njemu raspravljala. ¹⁸⁴⁾ Najprije je zakon bio objavljen u Boki Kotorskoj gdje je nakon ustanka 1869. bio izuzet. Od juna 1881. kad se tamo objavljuje osjećalo se vrenje u svim srpskim opštinama u Boki (Pobori, Maine, Brajići, Krivošije, Ledenice, Ubli, Oraovac), a odjek je bio i u susjednim hercegovačkim opštinama Zupci, Kruševica i Dračevica. One su nakon ustanka 1862. protiv turske vlasti dobile ugovorom garantovanu autonomiju, radi koje se više nisu bunili protiv turske vlasti. Sada ih je perspektiva uvođenja vojnog zakona pogađala više nego druge dijelove okupiranih pokrajina.

Svuda se primjećivalo okupljanje hajduka. Glavna četa Stojana Kovačevića se uputila u Krivošije. I to je bio dio organizovane kampanje protiv uvođenja vojnog zakona. Kad je 31. jula 1881. napao vojnu poštu kod mjesta Cernica, ¹⁸⁵⁾ po nekim vijestima je imao oko sebe 50 ljudi. Inače je njegova hajdučka družina bila interesantno organizovana: postojala je jedna glavna četa sa oko 20 boraca, dok bi se ostali kretali pod posebnim starješinama u odjeljenjima od šest do deset ljudi. Skupljali bi se zajedno samo u

¹⁸⁰⁾ Kao bilješka br. 177.

¹⁸¹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 16. septembra 1879, AVPR PA, delo 1199, 119. U prilogu zapisnici razgovora kneza Nikole sa Andrašijem.

¹⁸²⁾ Isto, 110.

¹⁸³⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 8. decembra 1881, AVPR PA, delo 1516, 136.

¹⁸⁴⁾ Dr Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 102.

¹⁸⁵⁾ Isto.

slučaju većih napada.¹⁸⁶⁾ U avgustu 1881. jedan je špijun nakon razgovora s njim kod manastira u Goranskom otkrio »planove raznih budućih političkih prevrata« koje je ugovorio sa crnogorskim i srpskim ministrima.¹⁸⁷⁾ U Krivošije je bio došao sa četom od 60 ljudi, i to sve planinom. Da su i oni sami, a i Krivošijani koji su ih ugostili, ovo shvatili kao političku misiju vidi se po tome što su prije toga iz svoje sredine gonili one hajduke koji su se bavili pljačkanjem (»šišnjavci«).¹⁸⁸⁾ Razmjestili su se »po imućnijim kućama« gdje su se lakše hranili i održavali do povratka u Hercegovinu.

Objavljivanje vojnog zakona u Bosni i Hercegovini je bilo odgođeno za 4. novembar 1881. Pravi datum objavljivanja je malo sporan u literaturi.¹⁸⁹⁾ Od nekoliko datuma koji su stalno pomjerani izabrano je da se u Sarajevu i Mostaru obznanjuje po ulicama i javnim mjestima 5. novembra 1881, jer je na taj dan padao muslimanski Bajram.¹⁹⁰⁾ Vjera nalaže da se na taj dan muslimani mire. Ta je objavljivanja vlada u tajnosti pripremala, iako se u Sarajevu to očekivalo svaki dan od oktobra 1881.¹⁹¹⁾ Glas telala je prenuo cijelo društvo i stavilo ga u pokret. Mladi ljudi (»hrišćani i Turci« kako veli ruski sarajevski konzul) su počeli odmah da se odmeću u planinu. Iz Hercegovine su u Sarajevo požurile depeše da trgovci otkazuju ugovorene porudžbine. »Begovi i hodže se nisu pretvarali i njihov uzbuđeni jezik je fanatizovao muslimanske mase«. Javila se jedna grupa prvaka sa idejom da se zakon prihvati pod uslovom da se po turskom zakonu može otkupiti za odplatu od 75 turskih lira po glavi i da se na legalan način može osloboditi vojne službe.¹⁹²⁾ Vlasti su iskoristile ovu grupicu (»efendi Švaba prodanih Austriji«) da preko određenih muslimanskih prvaka vrše agitaciju za prihvatanje vojnog zakona.¹⁹³⁾ Malo je bilo odjeka u prvo vrijeme. Već početkom decembra u Foči je došlo do nemira oko odbijanja četiri muslimanska mladića da idu u vojsku. Jedan je mađarski novinar duhovito izjavio da u Hercegovini vladine mjere dosežu samo za jedan puškomet karabine Vendel.

¹⁸⁶⁾ Okrug Mostar — Temelu, 7. avgusta 1881, DAC ad 334, fasc. 18.

¹⁸⁷⁾ Jovan Tomić (bivši policijski službenik u Beogradu, postao a. u. izveštač tajni) — Zemaljskoj vladi, 28. avgusta 1881, GAC Res. 594, fasc. 18.

¹⁸⁸⁾ Temel — Kalnokiju, Cetinje, 8. decembra 1881, GAC Res. 588, fasc. 18.

¹⁸⁹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 89; V. Čorović, *Mostar i njegova opština* to datira na 23. novembar 1881, što je očigledno ispravan datum po starom kalendaru.

¹⁹⁰⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 10. januara 1882, AVPR PA, delo 1182, 3: »La Landesregierung fit parvenir, danas la matiné du 5 Novembre aux Municipalités de Sérajevo et Mostar, la proclamation du Baron Dahlen, ainsi que les paragraphes de la loi sur la conscription, avec ordre de faire afficher ces pièces le jour même, avant midi, dans les rues et sur les places publiques. A Mostar, comme ici, l'émoi que causèrent ces publications fut d'autant plus grand, que la fête du Baïram avait mis en mouvement presque toute la population musulmanes.

¹⁹¹⁾ Isti — istome, Sarajevo, 18. oktobra 1881, isto, delo 1181, 35.

¹⁹²⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 10. januara 1882, AVPR PA, delo 1182, 3.

¹⁹³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 95—96.

Uvođenje vojnog zakona je bilo nepopularno i među srpskim svijetom, jednako seljačkim kao i po varošima. Već 5. decembra¹⁹⁴⁾ mostarska crkvena opština je uputila protest potpisan od 60 ljudi. Pojava ove peticije nije bila izolovana od opštih akcija koje su dovele do ustanka. Jedan funkcioner mostarske opštine je u svojim uspomenu kasnije otkrio da je pripremanje ustanka »ubrzalno akciju mostarskog Opštstva sa protestom«. Dobili su glas da se sprema ustanak, pa kad Stojan Kovačević nije htjeo da prihvati njihovu sugestiju da se pričekava i od njih je traženo da pomažu »kako umiju«.¹⁹⁵⁾ Kad su tu peticiju predali u Sarajevu šefu Zemaljske vlade on je te hartije bacio na pod i otjerao ih. Članove delegacije je policija pratila sve do hercegovačke granice. Protestovali su da jedna zemlja ne može imati dva suverena. Predaja tog protesta je u Sarajevu izazvala oduševljenje kao akt građanske hrabrosti. Nešto kasnije mostarska opština je bila raspuštena, a njeni vodeći ljudi hapšeni.¹⁹⁶⁾ U Sarajevu (»les shefs des quartiers turcs«) nisu dozvoljavali da se lista vojnih obveznika čita po mahalama. Zahtjevi za iseljenje u Tursku su počeli da zatrpavaju odgovarajuće kancelarije.¹⁹⁷⁾ Početkom januara 1882. seljaci sela Butmira šalju delegaciju ruskom konzulu da se žale na poreze, »a sad nam zahtjevaju regrute« (na 283 duše 7 vojnika).¹⁹⁸⁾ U Tarčinu je bilo došlo do pucanja.

Ipak je najviše protesta dolazilo iz istočne Hercegovine i nekih dijelova južne Bosne, ali je svuda sem u Mostaru i Foči više gnjeva dolazilo sa sela nego iz varoši.¹⁹⁹⁾ Dolazi do masovnog odmetanja u bilečkom srezu i četa Stojana Kovačevića se vraća iz Krivošija po jednoj neidentifikovanoj poruci. Javljeno je još krajem decembra 1881. da se uputio za Hercegovinu sa družinom od 70 ljudi i da namjerava da raspali ustanak.²⁰⁰⁾ Ranije proglašeni vojni sud nije imao nikakvog efekta u ovoj novoj uzbuni,²⁰¹⁾ koja se kao epidemija širila cijelim područjem.

Međunarodna javnost je vrlo brzo bila obaviještena o ovom nezadovoljstvu. Turska vlada je bila preplavljena peticijama protiv okupacione uprave. Austro-Ugarska je tražila od turske vlade da utiče na stanovništvo njenih bivših pokrajina da se smiruje. Ona je to zaista i uradila, tražeći od »bosanskih prvaka koji se nalaze ovdje (u Carigradu) da utiču na svoje sunarodnike da pokažu strpljenje u očekivanju bolje budućnosti«. Tadašnji turski ministar

¹⁹⁴⁾ Isto. Ruski konzul (kao bilješka br. 192) veli da je to stvarno bilo 8. decembra. Očigledno je imao u vidu vrijeme predaje peticije u Sarajevu.

¹⁹⁵⁾ Đorđe St. Bekić, *Borba srpsko-pravoslavnog Opštstva u Mostaru protiv austro-ugarske uprave 1880—1882. godine i druge s tim povezane uspomene*. Sarajevo, 1936, str. 39.

¹⁹⁶⁾ Isto.

¹⁹⁷⁾ Ruski konzul iz Sarajeva veli da je »1300 turskih porodica« zatražilo iseljenje, ali očigledno je greška i odnosi se na pojedince.

¹⁹⁸⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 12. januara 1882, AVPR PA, delo 1182, 11.

¹⁹⁹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 93.

²⁰⁰⁾ Okrug Mostar — Temeku, 29. decembra 1881, GAC, Res. 653, fasc. 18.

²⁰¹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 10. oktobra 1881, AVPR PA, delo 1516, 90.

spoljnih poslova Asim-paša bio je u vrijeme prvog ustanka u Krivošijama 1869. bosanski valija i pomagao je pacifikaciji time što je na granicu bio isturio 12 bataljona. Ovoga puta bio je ubjeđen da su austrougarske šanse za pacifikaciju okupiranih pokrajina dosta slabe.²⁰²⁾ U Beogradu je Ljubibratić sa svojim ljudima počeo cijelu kampanju pisanja protesta protiv vojnog zakona, a jedna od njihovih zadaća je bila i da šalju emisara u Hercegovinu da takav protest šalju sa lica mjesta.²⁰³⁾

Proglašavanje vojnog zakona je bila zadnja varnica koja je izazvala pobunu u Hercegovini. Ne smije se isključiti faktor organizovanja ustanka u tome smislu što se jasno osjeća da su protesti protiv uvođenja vojnog zakona bili ne samo izraz stihijnog revolta društva, nego su dobrim dijelom organizovano vođeni. Ako se izbijanje ustanka prati iz dana u dan vidi se da se on rodio u ovoj kampanji protesta i da je njegovo pokretanje, također bilo jedan od protesta. Kampanja protestovanja protiv vojnog zakona bila je generalna proba prije pravog otvaranja vatre i svi značajni vođi ustanka su već u to vrijeme bili izišli na scenu. Njihova se imena naročito pominju u kampanji protesta decembra 1881.

Oni su imali veze sa jednom grupom na Cetinju koju austrougarski policijski izvještaji nazivaju komitetom. Njeno jezgro su dvojica političkih emigranata iz Mostara Jovo Ljepava i Jovo Dreč. Literatura je o ovom krugu ljudi na Cetinju i njegovoj ulozi u ustanku vrlo malo obaviještena, iako ga dosta spominje. Znade se da je Dreč radio saglasno sa nekim ruskim slavjanofilima i da je u vrijeme kad se ustanak razvio, zajedno sa ruskim publicistima Rovinskim, održavao tajne veze sa pograničnim starješinom Lazarom Soćicom. S njime se dopisivao preko šifre,²⁰⁴⁾ iako formalno postavljen da čuva granicu da sa crnogorske strane ne bi ustanku dolazila pomoć, Soćica je na granici imao zadatak da ga tajno pomaže. Sredinom marta zabilježio je instrukciju koja mu je na Cetinju bila data: »Da Lazar Soćica preporučuje ustanicima da se drže što dalje od crnogorske granice; da ih savjetuje da se podijele u manje čete i na više mjesta; . . . tajno da im Lazar Soćica daje po malo džebane; ako se išta dozna, odgovoran je Lazar Soćica.«²⁰⁵⁾ Inače su crnogorski

²⁰²⁾ Novikov — Girsu, Pera, 1. februara 1882, AVPR KA, delo 24 tom I, 67.

²⁰³⁾ Kao fusnota br. 33. Za to su vlasti doznale prije objavljivanja na osnovu jedne »Confidenten Notiz« iz Beograda 13. januara 1882, ABH Präs 119/1882.

²⁰⁴⁾ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1971, str. 289. Zaključivao na osnovu podataka iz ličnog arhiva Lazara Soćice. U Crnu Goru je Rovinski došao 1879. i odmah stupio u jedan crnogorski odred u Vasojevićima, gdje su se dešavali granični sukobi. Ostao je više godina u Crnoj Gori prikupljajući građu za jednu veću studiju o životu naroda u Crnoj Gori. Na žalost, nema podataka o njegovoj političkoj djelatnosti tada. М. Н. Хитрова: П. А. Ровинский (1831—1916) и югославянские народы. »Godišnjak Balkanološkog instituta Balkanika«, II, Beograd, 1971, 167—168.

²⁰⁵⁾ Isto, str. 288, 287.

savjeti ustanicima uvijek bili da se dijele u više (do 15) četa i »da ih rasture između svijeh varoši u Hercegovini«. ²⁰⁶⁾ Sočica je zaista davao pomoć ustaničkim vođima Peru Tunguzu i Salki Forti, a vjerovatno se spominju samo ta dvojica jer su glavne stavke u tome ostale nezabilježene. Ovo još ne potvrđuje da je ovaj krug oko Ljepave i Dreča na Cetinju pokrenuo ustanak, ali jeste svjedočanstvo o njegovoj aktivnosti i njegovom postojanju.

Austrougarski policijski izvještaji povezuju ovaj cetinjski krug sa kampanjom protesta protiv vojnog zakona iz koje se rodio ustanak. Radilo se na okupljanju najuglednijih ljudi da oni dižu glas u ime cijelog naroda. Posebno je naglašavano da se u proteste privuče što više uglednih muslimanskih prvaka. U decembru 1881. se govorilo da Hercegovina »čeka na ishod oko Krivošija«. ²⁰⁷⁾ Prebjeglice od Bileće su već početkom januara (javlja se 4. januara) počele da prikupljaju četu. Većinom su glavni agitatori bile ranije poznate ličnosti izvan varoši, ali se pominju i ljudi iz Mostara. Među prvima koji skupljaju čete bio je i mostarski barjaktar Salko Lolić. ²⁰⁸⁾ Na Cetinju je skupljana hrana, municija i novac. Pominje se da oni koji agituju da se bježi u goru pominju da ima municije i novca. Tako je Luka Dangubić oko Ljubinja nakon povratka iz Crne Gore agitovao po selima: »koga tišti za soldate neka ide u planinu ima taina i dan 3 plete«. ²⁰⁹⁾

U narodu se bio raširio glas o sporazumu Crne Gore i Turske da se pomaže jedan hercegovački ustanak. To je saznao austrougarski konzul Lipić u Skadru, a potvrdio i tamošnji turski vojni zapovjednik Osman-paša. ²¹⁰⁾ Još krajem decembra 1881. govorilo se da za pobunu vrše pripreme na crnogorskoj strani, kao i da u tome postoji sporazum sa turskom sandžačkom vojskom. ²¹¹⁾ Hajduk Stojan Kovačević je bio pozvan iz Krivošija da se vrati u Hercegovinu, a na povratku preko crnogorske strane bio je tajno obdaren sabljom i pištoljem. ²¹²⁾

Postoji u literaturi nepotvrđena vijest da je odluka o pokretanju ustanka donesena na jednom tajnom sastanku hercegovačkih prvaka u Mostaru, »na nekoliko dana ispred Božića« (7. januara) u kući trgovca Jefta Bjelobrka. Tu su Salko Forta, Pero Tunguz, Mijat Rađović, Jovo Mrav i Risto Šantić »rešili po nagovoru sa Cetinja da dižu ustanak«. ²¹³⁾ Znatno prije toga je, po jednoj drugoj nepotvrđenoj vijesti, Stojan Kovačević javljao Bjelobrku da odlazi u Krivošije i da će potom »pobuniti gornju Hercegovinu i susednu Bos-

²⁰⁶⁾ Nikola Stijepović, o. c., str. 190.

²⁰⁷⁾ Okrug Mostar — Temelu, 4. januara 1882, GAC Res. 16, fasc. 19.

²⁰⁸⁾ Isti — istome, 17. januara 1882, isto.

²⁰⁹⁾ Srez Ljubinja — Okrugu Mostar, 8. januara 1882; GAC Res. 133, fasc. 19.

²¹⁰⁾ Lipić — MID, Skadar, 7. januara 1882, isto.

²¹¹⁾ Pukovnik Babić — Zemaljskoj vladi, Trebinje, 29. decembra 1881, GAC Res. 76, fasc. 19. Babić je bio zapovjednik u »Gebirgsbrigade«.

²¹²⁾ Isto.

²¹³⁾ Danilo Tunguz - Perović, *Ustanak hercegovačko-bokeljski* ..., str. 31.

nu«. ^{213a)} Ništa od toga ne mora biti tačno, pogotovo jer se znade da je Bjelobrk radio za austrougarsku policiju. Jedino se mora vjerovati da su se hercegovački prvaci koji će kasnije voditi ustanak dogovarali o zajedničkom radu znatno prije nego je ustanak izbio. U ovim ranim agitacijama ustanak je predviđan da izbije na Vasiljevdan, ²¹⁴⁾ »to jest 11 ili 12 dojučega« (januara 1882). Kako je ovdje nagovješten tako je ustanak zaista i izbio. Najznačajniji podatak o ovim pripremama je ranije navedena vijest od 23. decembra 1881. da se na Cetinju pozivala golema grupa od najuglednijih ljudi iz četiri hercegovačka sreza (Gacko, Nevesinje, Bileća i Trebinje). Po stotinu najuglednijih srpskih i muslimanskih predstavnika bi u malim grupama prešli granicu, pa onda cijela grupa od 800 predstavnika pošla knezu da protestuju protiv austrougarske okupacije. U ovim agitacijama protiv vojnog zakona prije izbijanja ustanka jedino se ne pominje ime kasnijeg vođe Ibrahim-bega Čengića Kutalijske, ali to je slučajnost koja potvrđuje pravilo, jer u zbiru muslimanskih prvaka na koje je crnogorski knez ovoga vremena vršio izuzetan uticaj spominje se i ime njegove porodice. ²¹⁵⁾ Pominjanje imena Joksima Govedarice, Salka Forte, Salka Lolića, Đoke Radovića, Pera Tinguza, Vase Buhe u ovim predustaničkim akcijama oko dizanja glasa protiv vojnog zakona nikako nije slučajno. Policajac koji bi olako prelazio preko toga kad je te vijesti od početka decembra 1881. stao da dobiva, zažalio bi mjesec dana potom kad je te ljude vidio na čelu pobune.

oOo

Otvoreni ustanak počeo je u noći 10. na 11. januara 1882. masovnim jurišem na žandarmerijsku kasarnu u Ulogu. Do toga vremena tajno su se pripremile snage koje su izvele to djelo. Ukupno će ustanak trajati do novembra 1882, iako se njegova aktivna faza mora smatrati od početka 11. januara, do zvaničnog proglašenja njegovog kraja 22. aprila 1882. Iako je to zvanično austrougarske proglašenje bilo netačno, ono se poklapa sa približno tačnim vremenom kad je prestao da postoji kao uračunljiv politički faktor. Ustanak ima unutrašnju dinamiku i strukturu, kao i faze uspona i padova. Pored pitanja mogućnosti održavanja jednog gerilskog rata usred ljute zime i u uslovima gladovanja stanovništva, postojao je ključni problem osnovnog cilja ustanka i njegove spoljnopoličke potpore. Ovaj je zadnji faktor za trajanje ustanka i njegov konačni slom bio i odlučujući. Nigdje nije pomenuto u dokumentima da je ustanak imao ikakav drugi cilj sem da bude glasna demonstracija protesta. Taj mu je istorijski program prenesen iz njegove predistorije dok se još agitovalo protiv uvođenja vojnog zakona.

^{213a)} Đorđe St. Bekić, o. c., str. 35.

²¹⁴⁾ Izvještaj žandarmerijske kasarne Korita u Gacko, 27. decembra 1881, GAC Res. 35, fasc. 19. Ne slaže se datum kod Dr H. Kapidžića, 103.

²¹⁵⁾ Hamdija Kapidžić, *Crna Gora prema Hercegovačkom ustanku 1882. g.* »Godišnjak Društva istoričara BiH«, VI, Sarajevo, 1979, str. 144.

Ustanak se jednostavno izlegao iz agitacije i uzbune oko vojnog zakona. Svuda se vidi solidarnost srpskog i muslimanskog svijeta i oni zajednički nastupaju. U Fatnici se 16. decembra 1881. održava zajednički sastanak prvaka tog kraja obje vjere, gdje se zaključuje da ne pristaju na davanje regruta u vojsku. Oko Biće se masovno odmeću panduri koji su bili u državnoj službi, nekad sami nekad zajedno sa svojim starješinama, a preko granice bježe mladići koji su bili pozvani u vojsku.²¹⁶⁾ Ranije je spomenut sličan skup u Banjanima decembra 1881. koji vodi Lazar Sočića, na kome je učestvovalo i nekoliko ljudi sa hercegovačke strane. Već 10. decembra 1881. je granica prema Dalmaciji bila zabranjena zbog ustanka u Krivošijama i na njoj su postavljene nove žandarmerijske stanice.

Prvi ustanički napad na žandarmerijsku kasarnu u Ulogu su organizovali raniji ustanički vođa i pandurski podserdar Pero Tunguz i muslimanski posjednik i vlasnik mlina Omer Šaćić.²¹⁷⁾ Nesporazum u literaturi oko pitanja da li je Tunguz ranije skupio četuju, ili se priključio buni tek kad su na njegove serdare udarili u Ulogu se riješava podacima da je već ranije bio uključen u akcije protesta protiv vojnog zakona. Jedan ga ruski izvještaj spominje na dan početka ustanka sa četom od hiljadu ljudi.

Odmah nakon tog prvog udara došlo je do zauzimanja drugih žandarmerijskih stanica (Hatelj na Dabarskoj visoravni, kao i na Čemernu i Grabu prema Podrinju). Većina ustanika koji su napali kasarnu u Ulogu su bili muslimanski seljaci oko Foče. Karakteristike ustanka u prvoj fazi su da se on zrakasto širio po Hercegovini sa tendencijom da kod Konjica pređe preko Neretve i uz dolinu Rame se dokopa Bosanske krajine, a od gornjeg Podrinja prodre u istočnu Bosnu. On je stvarno obuhvatao cijeli prostor istočne Hercegovine sem gradova i glavnih vojnih uporišta, dolazio do blizu Mostara i blizu Sarajeva. Crnogorske vlasti su stalno slale instrukcije da se ustanici odmaknu od crnogorske granice, ali to nikada nije čestito urađeno. Upravo je i smisao održavanja ustanka bio da se on stalno držao blizu crnogorske i turske granice i da je austrougarska vojska nije nikada mogla temeljito da zatvori. Druga karakteristika ustanka je da on nema jedinstvene organizacije, nego postoje samo njeni elementi. Nakon zauzimanja kasarne u Ulogu došlo je 13. januara 1882. do »manifestacije hrišćansko-muslimanskoga bratstva«.²¹⁸⁾ Upravo u Ulogu će se izgraditi i najznačajnija ustanička baza, gdje je podignuto 30 raznih manjih i većih utvrda, uz nevještu primjenu principa izgradnje turskih fortifikacija. Tu su smještene glavne ustaničke zalihe, kao što je to smatrano i njihovim opštim centrom.

²¹⁶⁾ Isti, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 103.

²¹⁷⁾ Takvo stanovište zauzima cijela literatura, a početak joj je dala službena istorija ustanka austrougarske vojske *Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881—1882*, Wien, 1883., str. 45. Veli se da je u Ulogu bio nemir početkom januara i da je jedna vojna jedinica morala da ga smiri, pa nakon njenog odlaska to postalo središte okupljanja ustanika.

²¹⁸⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 110.

Nema jasnog ustaničkog vodstva. Nekadašnji narodni prvaci i najugledniji ljudi postaju vojne starješine kad se priključe ustan-ku. U prvo vrijeme se glavnim zapovjednikom smatrao Ibrahim-beg Čengić Kutalija kojeg su ustanici pridobili na svoju stranu 18. januara 1882. u jednom prodoru prema Kalinoviku. Dokumenti ne dopuštaju pomisao da se ustanku priključio zbog jakih veza koje je održavao sa turskom stranom. Ruska ga građa spominje kao lice kome su se, u uslovima kad nema ni sloge ni organizacije u vodstvu, sve četne starješine pokoravale.²¹⁹) Među najjače ljude još se spominju Stojan Kovačević sa četom od dvije stotine ljudi, Mrdak Luburić, Salko Forta i Vujović, Ibraga Tanović. Svi oni imaju svoje posebne formacije i samo bi se rijeđe skupljali u veće vojne skupine. Značajan ustanički centar je bilo Zagorje gdje se kao glavna vodeća snaga pominje 40 zagorskih begova.

Nema jednog zajedničkog ustaničkog štaba i programa po kome bi on djelovao. Austrougarske vlasti su rekonstruisale da je postojalo jedno središte koje različito nazivaju, muslimani »Medžlisom«, a pravoslavni »Opštinom«. Pored one u Ulogu za koju literatura misli da je središte ustanka u cjelini, pominje se i »nevesinjsko-bosanska opština«.²²⁰) To bi se moglo shvatiti kao jedan zajednički centar koji nadzire cijeli ustanak, ali se time još uvijek ne isključuje mogućnost da je takvih opština bilo više. Izgleda da je ovim ustanovama, ili ustanovi ako se dokaže da je bila samo jedna, glavna funkcija bila sudska »da kažnjava one koji se nisu htjeli pobuniti«, kao i dioba oduzete stoke.²²¹) Kako se pominje i jedna »skupština Bosne i Zagorja«, a i iz činjenice da su sve glavnije odluke u ustanku održavale na skupštinama, najispravnije bi bilo da se zaključi da je skupština bila glavni ustanički organ vlasti. Te skupštine su sazivale vojne starješine, a na njima su one i birane, ili je barem potvrđivano da oni vode određene čete. Nakon zauzimanja kasarne u Ulogu organizuju se vojne jedinice i određuju starješine po vjerskom ključu. Iako je vjerski princip bio prevaziđen u formiranju četa i u svakoj bio miješani sastav, pominje se da je on i poštovan i da su starješine određivane »posebno za Muslimane posebno za Srbe«. Kod prvih u vojni činovi bili po turskom sistemu, a kod drugih po crnogorskom, iako ima slučajeva da se i srpska imena nazivaju pod turskim činovima. Čak su i u prepisci posebno oslovljavani (»Gospodinu serdaru Vasu pozdrav, Ibragi Tanoviću se-

²¹⁹) Jonin — Girsu, Cetinje, 6. marta 1882, AVPR PA, delo 1520, 81: Za Čengića veli da je »un musulman qui était à ce qu'il paraît le seul obéi par tous les chefs des bandes qui comme raison ne vivent pas toujours en parfaite intelligence entre eux«; Čengić je slao izvještaje vojvodi Petru Vukotiću na Čevo, a jedan od njih je podpisan od strane cijelog njegovog vodstva: »Commandant: Ubrajci (Ibrahim) Beg Čengić, Serdar: Vaso Buva, Commandir: Ibraga Tanović, Sali Aga Forta (Salko Forta), Officier: Jovo Samardžić, Vuk Ignjatović i Stojan Kovačević, Jusbaschi: Mujaga Bandić, Omer Aga Saćir, Schriftführer: Risto Bakoć«. V. »Der Aufstand in der Hercegovina...«, str. 70.

²²⁰) Dr Radovan Tunguz - Perović, o. c., str. 92.

²²¹) Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 180, 170.

lam!).²²²⁾ Starješine se biraju po različitim kriterijima: jer su sami okupili svoje čete, po ugledu porodica i sposobnosti (kao u slučaju Čengića), po vojnim sposobnostima i činu koje je nosio u turskoj vojsci. Nakon što je ustanak krenuo, dokumenti su izdašniji u pominjanju imena starješina. Pored onih koji su spomenuti tu su još i imena vojvode Pera Radovića, Vase Buhe, Muje Purtovića, Jovice Demirovića, Kike Stefanovića, Saliha Dedovića.²²³⁾ Ni za jednog od njih se ne može reći da je došao drugi u ustanak. Oko svakog od njih je buna posebno počela, Ibrahim-beg Čengić Kutaliya je smatran zajedničkim starješinom koji je držao »das Ober-Commando der sämtlichen Insurgenten«. On je tu ostao sve do nesrećne pogibije na Trnovu 10. februara 1882, ili po jednom ruskom izvještaju na Ulogu 26. februara.²²⁴⁾ Nakon toga vremena se kao ustanički starješina pominje Salihaga Forta, bivši kapetan turske armije. Bolje bi bilo zaključivati da su oni bili prva lica koja svi kao takve poštuju, nego glavne starješine, jer ustanak nema organizacione strukture i daleko je od sistematične hijerarhije starješinstva. Kad bi se vjerovalo novinskim napisima, glavni ustanički starješina je Stojan Kovačević, a zna se da je on upravljao samo jednom velikom družinom i da je počeo sa borbama nekoliko mjeseci prije nego je ustanak stvarno počeo.

Po Ljubibratićevoj optužbi od 17. marta 1882. da ustanici griješe što već nisu formirali zajedničku narodnu vladu i što nisu proglasili izmirenje hrišćana i muslimana može se zaključiti da ustanička vlast nije nikad bila završena i dovedena do jednog suvislog vrha. On je savjetovao da se formira jedna narodna vladu od 10 do 15 ljudi, podjednako iz obje vjere. Njen bi zadatak bio da dade izjavu protiv okupacije Bosne i Hercegovine i traži autonomnu državu pod sultanovim suverenitetom, koji bi se očitovao u plaćanju danka sultanu. Takav program je imao Ljubibratić i prije izbijanja ustanka (30. novembra 1881).²²⁵⁾ Da se taj nedostatak nadomjesti odaošiljan je iz Beograda u Hercegovinu Aleksa Jakšić, stari povjerenik koji je bio u centru političkog pripremanja ustanka u Beogradu, a i imao je ličnih veza sa ruskim slavjanofilima. Austro-ugarska špijunska služba je znala za ove pripreme Jakšićeve misije i prije nego je ona u aprilu 1882. počela. Još 30. marta saznali su da Jakšić odlazi sa ciljem da se prikupe potpisi na jednu veliku peticiju velikim silama u kojima bi se protestovalo protiv austrougarske okupacije i tražila posebna država sa knezom na čelu.²²⁶⁾ U Hercegovini je kontaktirao sa Stojanom Kovačevićem, Salkom Fortom i Perom Tunguzom,²²⁷⁾ na istom programu pripremanja peticije velikim silama. Jakšić tu misiju nije završio, jer je u maju 1882. poginuo

²²²⁾ Nikola Stijepović, o. c., str. 189.

²²³⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 169.

²²⁴⁾ Kao bilješka br. 219.

²²⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 182, 183.

²²⁶⁾ »Präsidium des Bureau für die Angelegenheiten BuH« — Zemaljskoj vladi, Beč, 20. marta 1882. ABH, Präs 898/1882.

²²⁷⁾ Kevenhiller — Kalnokiju, Beograd, 8. maja 1882, ABH Präs. 1223/82.

pod vrlo nejasnim okolnostima. Proklamacija koju je pripremao i koju je sa sobom nosio u Hercegovinu (od 6. aprila 1882) bila je u maju objavljena u nekim srpskim opozicionim listovima.²²⁸⁾ S time je propala i zadnja šansa da se ustanku dade viši smisao i bolja organizaciona forma. On je do kraja ostao na nivou jedne veličanstvene i u krvi plaćene demonstracije narodnog nezadovoljstva okupacijom, a da se više od toga nije postiglo. U stvari, moralo bi se zaključiti da ustanak ne samo da nema jednog centra, nego ga nije ni mogao da ima. On je izbio kao nastavak tajno pripremljenih agitacija protiv uvođenja vojnog zakona, pa isto kao što u tome nema jednog rukovodećeg centra sem kruga ljudi oko Ljepave i Dreča na Cetinju, nema ga kasnije ni u ustanku. Sve je i dalje ostalo isto: sa Cetinja dolaze rukovodeći principi, a u Hercegovini pobuna u više razbijenih cjelina. Čengić šalje izvještaje na Cetinje, a uz njega je pisar Srbin u njegovom vodstvu.

Ovo ne mora da je slaba strana ustanka. On nema jedinstvenog sistema organizacije, ali ima zadivljujuću slogu svih učesnika. Više je bilo sloge među ovim ratnicima dvaju do tada zavedenih vjera, nego među ustanicima 1875, koji su svi izreda pripadali samo jednoj. Nije zabilježen slučaj omraze, ružne riječi i svade među ljudima koji su do jučer pripadali dvjema svjetovima. S te tačke gledišta bi se moralo zaključiti da nekog sistema organizacije nema, jer im nije ni trebao. Sve se i bez njega odvijalo sa zadivljujućom jednostavnošću.

Kulminaciju je ustanak dosegao krajem januara i početkom marta, upravo u vrijeme kad se buna razvijala pod neposrednim savjetovanjima crnogorskih izaslanika među ustanike, Đuze Vukotića i Boška Martinovića. Po nalogu knjaza, a uz saglasnost austro-ugarskih vlasti, oni su počeli misiju među hercegovačke ustanike 22. januara, i dijelom je okončali 29. januara. Formalno im je zadatak bio da ustanicima izjave da Crna Gora mora održavati prijateljske veze sa susjednom monarhijom i da na nju ne mogu da računaju, a stvarno su njihove veze iskorištene kao faktor koji je usmjeravao ustanak dalje od crnogorske granice.

Od početka ustanka crnogorski knjaz je organizovao kordon na crnogorskoj granici prema tom dijelu ustaničkog područja, sastavljen od 30 stanica sa malobrojnim posadama. Vrlo je značajno objašnjenje instrukcije koju je knjaz dao dvojici misionara koje šalje ustanicima u Hercegovinu. Boji se da je ustanak izbio pogrešnom ocjenom ljudi oko nekakvih komiteta u kojima se lako zarađuje para, pa se svakom od dvojice emisara nalaže »da im potonji put i usmeno rečeš u ime moje da ih neko mače na dušu i da sporazumjevanja među Rusijom, vladom turskom i mnom, kao što su oni čuli, nema velikoga mi boga«. ²²⁹⁾

Knjaževa instrukcija je narodu pročitana u bilećkom srezu na zboru od 700 do 800 ljudi i izazvala je duboko razočarenje pri-

²²⁸⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 299.

²²⁹⁾ Isto, 126.

sutnih, jer je opšte raspoloženje bilo da se ne prihvata novi vojni zakon. Drugi emisar Đuza Vukotić je obilazio gatački i nevesinjski srez, ali se brzo vratio optužen od okupacione administracije da je, umjesto na smirivanju, radio na daljem podsticanju ustanka. Ruska građa daje nešto izmijenjeno objašnjenje neuspjeha ove misije, a ne onakvo kako je doneseno u literaturi: na osnovu podataka koje je dobio iz Hercegovine zatražio je ministar Kalnoki da se emisar Vukotić povuče, jer je »prekoračio instrukcije koje su mu date i umjesto pregovora o smirivanju željeo je da preuzme ulogu posrednika između austrougarskih vlasti i ustanika«. Njegova je misija i tako bila otežana, jer je u tim oblastima ustanak imao više muslimanski karakter nego u drugim krajevima Hercegovine. Od oko tri hiljade ustanika, jedna trećina je bila muslimanskog sastava. »U oblasti Nevesinja muslimanski elemenat je na čelu pokreta i Crna Gora nije nikako mogla da na duhove vrši preovladajući uticaj... S druge strane ni ustaničke starješine, kao što se u takvim okolnostima uvijek dešava, nisu više mogle da vrše uticaj na njihove čete ponešene oduševljenjem«. ²³⁰⁾ To bi sve upućivalo da je tačan zaključak u literaturi ²³¹⁾ da je Crna Gora potajno radila na tome da se ustanak odmakne od njenih granica i pomakne u Podrinje, »da se otvara buna i podižu ustaši do turske i srpske granice, da se vidi kako će se prema ustanku Srbija i Turska pokazati«.

Krajem januara i početkom februara 1882. došlo je do združivanja ustaničkih jedinica u pohodu na Podrinje i južnu Bosnu, očigledno sa planom da se ustanički talas proširi na sjever. Ustaničke jedinice su dolazile do Kalinovika i blizu Goražda, a glavni im je cilj bio da zauzmu Trnovo i Foču. Napad na Foču išao je zauzimanjem Tjentišta, pa je uspostavljanjem punktova na lijevoj obali Drine uspostavljena veza sa Sandžakom. U tom napadu su učestvovala sve ustaničke formacije (Tunguz, Stojan Kovačević, Saliko Forta). ²³²⁾ Napad na Foču je organizovan 2. do 4. februara, pa, iako im nije pošlo za rukom da varoš zauzmu, ustanici su i dalje ostali na lijevoj obali Drine i kontrolisali su sve važnije strateške punktove sa tog područja. Daleko je teži poraz bio oko neuspjeha da

²³⁰⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 13. februar 1882, AVPR PA, delo 1520, 25. I Temel je morao priznati da ta optužba ministra Kalonokija nije tačna. »Il avait très peu de chances de réussir. Dans les environs de Névesigné c'est l'élément musulman qui est à la tête du mouvement et le Monténégro ne pouvait point exercer sur les esprits de ces derniers une influence prépondérante. D'ailleurs alors que Voukotitch parlementait à Névesigné l'insurrection dans ces parages avait déjà pris un caractère aigri, plusieurs rencontres avec les troupes avaient eu lieu et il était difficile aux insurgés de reculer. Les chefs eux-mêmes, comme cela arrive toujours dans ces circonstances, ne pouvaient plus avoir d'influence décisive sur leurs bandes entraînées par la passion. Voukotitch rapportait que tout ce monde refusait absolument de se soumettre, que les passions étaient excitées au suprême degré et que le pays compris entre Mostar, Névesigné et Vichégrad était en pleine insurrection. Il évaluait les forces des insurgés dans ces parages à 3/m. (3.000) combattans, dont plus d'un tiers sont des musulmans«.

²³¹⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 129.

²³²⁾ Isto.

se zauzme Trnovo. Pod vodstvom Ibrahim-bega Čengića ustanici su napadali iz tri pravca od 8. februara. Tim porazom je završena ofanzivna strana ustanka i on je od tada dalje održavan na onom nivou koji je postigao. Njegovo kasnije nazadovanje ne treba pripisivati samo vojnim neuspjesima, jer je u tome međunarodna politika igrala odlučujuću ulogu.

Ustanak je izazvao određene političke uspjehe. Natjerao je okupacionu administraciju da odgodi skupljanje regruta po vojnom zakonu. Redovni vojni budžet za održavanje vojnih efektivna u okupiranim oblastima povećan je najprije za 8, a zatim za još 23 miliona forinti. Vojne formacije okupacione armije od preko 70 hiljada vojnika bile su tako raspoređene da glavno ustaničko područje pročešljaju i slomiju iz pet pravaca. Tri su išla sa juga, a dva sa sjevera. Vojska je bila specijalno obučena za planinsko ratovanje, a neke su jedinice dolazile iz Tirola. Arhivu jednog takvog bataljona su zarobili Krivošijki ustanici kod Ledenica i prebacili je na Cetinje gdje ju je pregledao i ruski poslanik. Po potvrđama o snabdijevanju za mjesec januar vidi se da je bila na brzinu prebačena na ovo ustaničko područje. Zbog velikih hladnoća vojska je dobivala pojačanu ishranu u dodatnim obrocima mesnih konzervi, čaja i ruma za večere.²³³⁾

Najsposobniji vojni starješina među ustanicima, Salihaga Forta, dao je ovakav stručni opis borbenih kvaliteta jedne i druge vojske: »Austrijska vojska nije slična ni turskoj ni crnogorskoj vojsci. Ona ne može da maršuje ni u kožnoj obući ni u opancima. Svaka dva dana daju vojnicima nove obojke na noge. Glad ne mogu da izdrže duže od 24 časa, a žed još i manje. U rovovima se brane uporno i dobro, na otvorenom prostoru — međutim — odmah se daju u bijeg, ne zaustavljajući se i ne štiteći se, a pri pucanju ciljaju preko glave. Gađaju dalekom puščanom paljbom, a na blizu ne gađaju tačno ni iz pušaka ni iz topova, jer samo u prvom slučaju se nalaze u bezopasnosti i u stanju su da nišane. Nevrijeme ta vojska slabo podnosi. Cijela vojska koja je uzela učešća u gušenju ustanka u proteklo vrijeme je demoralizovana, bolesna je pa su je smjenjivali i razaslali po različitim mjestima. Austrijski su oficiri bolji od turskih. Salihaga veli da je uvijek spreman da sa hiljadu dobro naoružanih Hercegovaca udari na četiri hiljade Austrijanaca«. Postojala je razlika u držanju naroda prema ustaničkim jedinicama u Hercegovini i u južnoj Bosni. »Kada je s vojskom prešao u Bosnu u početku mu je bilo teško. Narod nije htjeo da se diže na ustanak, pa su ga čak htjeli i da izdaju. Tada se on s nekolicinom organizovao na svoj način, pa od tada nisu trpili niti je bilo lišavanja i odbijanja. Po tri konjska tovara pite bi odjednom dobivali. Kod ustanika je oružje bilo njihovo sopstveno, i to isto ono koje je po šikarama i pećinama, gorama i u šumi sakrili kad je Švabo (1878) ulazio u

²³³⁾ *Der Aufstand in der Hercegovina...*, str. 37.

Bosnu i Hercegovinu. To je bilo njegovo i bilo ga je dosta.«²³⁴) I druge vijesti su jednodušne da je glavno sredstvo izdržavanja bila pomoć običnog naroda. »Izdržavali smo se iz svojih kuća, dodavali nam čas oni čas ovi, srbsko i tursko roblje.«²³⁵)

Najznačajniji vojnički poraz ustanak je doživio kad je okupaciona armija preduzela napad na glavno područje iz pet pravaca od 20. februara 1882. Šest dana potom su u odlučnoj bitki na Crvenom Klancu kod Uloga bili razbijeni. Ulog je bio utvrđen, a branio ga je »sistem mrtvih straža i glavnih položaja.«²³⁶) Odlučujuću ulogu je odigrala austrougarska artiljerija.

Ovim porazom ustanici su bili znatno unazađeni i natjerani u defanzivu. »Austrijske vojskovođe nisu bile u stanju da uguše ustanak i konačno slomiju duh protivljenja.«²³⁷) Vrlo brzo će ponovo izbiti nemiri oko Foče i Goražda, »vjerovatno zbog toga što ovdje, u blizini krupnih naselja stanovništva ustanici lakše dobivaju neophodni provijant nego u planinskim i bezljudnim naseljima Glavatičeva, Uloga i Trnova.«²³⁸)

Na zboru u Čurevu su početkom aprila 1882. ustaničke starješine reorganizovale način ratovanja, odvojili nejač od vojske (žene, djecu i izbjeglice), a borce podijelili u manje gerilske jedinice.²³⁹) Cilj im je bio da održavaju stalnu vezu sa crnogorskom i turskom granicom i da uznemiravaju transportne linije, izbjegavajući veće ratne okršaje. Početkom aprila je javljeno da su se velike čete osule, a preostale su samo formacije od deset do pedeset ljudi. Umjesto velikih bitaka, napadaju samo vojne konvoje i telegrafske linije. U isto se vrijeme povećalo prebjegavanje stanovnika obe vjere u Crnu Goru i na turski prostor. Početkom maja samo na crnogorskoj strani bilo je oko dvije hiljade muslimanskih izbjeglica.²⁴⁰) Svaki ustanički poraz praćen je velikim talasima migriranja na crnogorsku i tursku stranu, tako da su pogranične oblasti bile opustjele. Ruski poslanik na Cetinju je smatrao da je to bilo vrijeme kad je ustanak naročito pomagala Turska, jer Crna Gora nije smjela da u znatnijim razmjerima to radi zbog kontrole austrougarskih ljudi. U maju 1882. počeo je da skončava i Krivošijski ustanak kad je postalo hrane i municije.²⁴¹)

Po većini izvještaja i sa austrijske, crnogorske i ruske strane se smatralo da je glavni ustanički vođa poslije pogibije Čengića bio Salihaga Forta, pored Stojana Kovačevića, Pera Tunguza i Vasa Buhe. Pored njih, u starješinski krug još u oktobru su ubrajani i

²³⁴ Ranije citirano »Сужденіе Салихъ-ати Фортъ о войске Австрійском и о возстаніи«.

²³⁵ Dr Radovan Tunguz - Perović, *Jedan dokument iz Osamdeset-druge*, str. 93. Riječi iz zapismika sa saslušanja ustaničkih emisara Hajdar-bega Ljubovića i Šćepana Pavića.

²³⁶ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 212.

²³⁷ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 8. marta 1882, AVPR PA, delo 1182, 47.

²³⁸ Isti — istome, Sarajevo, 19. marta 1882, Isto, 58.

²³⁹ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 217.

²⁴⁰ Jonin — Girsu, Cetinje, 5. aprila 1882, AVPR PA, delo 1520, 105.

²⁴¹ Isti — istome, Cetinje, 21. maja 1882, isto, 182.

Doko Radović, Pero Muratović, Zvizdić, sin Salka Forte, Krsto Kurtović, Fortin zamjenik Pobrić i Boriša Mandić.²⁴²⁾ Ovaj posljednji je sa Aleksom Jakšićem bio došao iz Beograda. U južnim oblastima gdje su, uglavnom, učestvovali hrišćanski seljaci ustanak se počeo osipati u junu. Na sjeveru se još držao. Ustaničke jedinice su prelazile na crnogorsku stranu i vraćale se nazad.²⁴³⁾ Ipak je još početkom oktobra procjenjivano da u Hercegovini pod raznim starješinama postoji oko hiljadu i po ustanika, a u Bosni do osam stotina.²⁴⁴⁾ Okupaciona armija je taktikom stalnog krstarenja onemogućavala bilo kakvo znatnije koncentrisanje, ako je u to vrijeme i bilo potrebe da se ono sa ustaničke strane preduzima.

Nije nikada procjenjeno kakav je bio sastav ustaničkih jedinica. Literatura je rekonstruisala jednu sliku koju je teško u bilo čemu pomjeriti.²⁴⁵⁾ Po vjerskom sastavu su jedinice u principu bile sve miješane, ali su strane varirale od mjesta do mjesta. Sa srpske strane starješine su, pored starih ustaničkih vođa iz vremena 1875, uglavnom bili seljaci, a sa muslimanske niži plemići i seljaci. Hajduci su bili najžilaviji dio ustanka. Veliki feudalci, sem određenih izuzetaka, nisu se opredjeljivali za učešće u ustanku, kao što je sa njihove strane najviše i vođena agitacija da se u njemu uopšte ne učestvuje. Ustanak, bez sumnje, ima određenu dimenziju i on se u socijalnom pogledu veže za one socijalne slojeve koje zemljišni posjed nije opterećivao u većem stepenu.

Nikada nije temeljito istražen procentualni odnos srpskih i muslimanskih učesnika u ustanku. U stvari, to bi za cijeli tok ustanka bilo i nemoguće ustanoviti, jer nema stalnog kontinuiteta i sastav jedinica varira od oblasti do oblasti, i od bitke do bitke. Najbolji zaključak bi bio da su srpska i muslimanska strana u njemu bile u onoj proporciji kakve su u prirodnom sastavu stanovništva bile u pojedinim oblastima. Literatura²⁴⁶⁾ je ustanovila da je sredinom januara 1882. od ukupno 2.700 hercegovačkih ustanika, oko Trebinja bilo 350 i najvećim dijelom hrišćana. Oko Bileće ih je bilo 800 od toga dvije trećine hrišćana. Isto ih je toliko i u istoj proporciji oko Nevesinja. U oblasti Mostara su hrišćani i muslimani bili podjednaki, kao i u četi Stojana Kovačevića (200 ljudi). Po tim podacima muslimani su bili jači jedino u oblasti Gacka, gdje ih od 210 ima 150. Kad su okupacione vlasti kasnije proglasile političku amnestiju ustanika, od nje je izuzeto 187 hrišćanskih i 54 muslimanska ustanika.²⁴⁷⁾

U ovim procjenama je veliki značaj imala politika. Austro-ugarska vlast je nastojala da u ustanku istakne srpski i panslaviistički pokret, ali je i bez tih tendencija politički značaj ustanka išao

²⁴²⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 6. oktobra 1882, AVPR PA, delo 1182, 92.

²⁴³⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 5. juna 1882, isto, delo 1520, 195.

²⁴⁴⁾ Kao bilješka br. 242.

²⁴⁵⁾ Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 194, 199, 202.

²⁴⁶⁾ Isto, str. 202.

²⁴⁷⁾ Isto, str. 196.

neproporcijalno na srpsku stranu. Ruska diplomacija je početkom februara 1882. procjenjivala da je od tri hiljade ustanika jedna trećina bila muslimanska.²⁴⁸⁾ U to isto vrijeme je crnogorski knjaz ocjenjivao da »sada muslimani sačinjavaju većinu ustanika. Oni su u njemu najaktivniji«. ²⁴⁹⁾ To je bio i jedan od razloga da se on prema ustanku postepeno hladio. Nešto kasnije je i ruski poslanik usvojio takvo stanovište, iako je ranije tvrdio suprotno. Početkom marta on je javljao da se »glavna snaga ustanika (sem one u Krivosijama) sastoji od muslimanskog elementa. Najuticajnije vođe su muslimani, a izvan je sumnje da novčana sredstva (onoliko koliko su ona neophodna za ovaj geriski rat) dolaze od velikih muslimanskih posjednika«. ²⁵⁰⁾ Austrougarski poslanik u Crnoj Gori, pukovnik Temel spočetka je podcjenjivao muslimanski faktor u ustanku. To mu je između ostaloga bila i politička dužnost. Početkom februa-

²⁴⁸⁾ Kao bilješka br. 230. Zadnja rečenica.

²⁴⁹⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 31. februara 1882, AVPR PA, delo 1520, 45. »La manière d'être de mon collègue de Turquie, homme jeune d'ailleurs et peu habile, trahit visiblement ces arrière-pensées. Il est très revenant, il expédie journellement à Constantinople des télégrammes chiffrés de plusieurs pages, il est continuellement en conférence avec des musulmans qui lui viennent de Scutari et qu'il expédie au camp des insurgés et il est tout à fait explicite avec les herzégoviniens qui le visitent en les encourageant de persister et en leur promettant des secours de la Turquie. Il a presque avoué au Prince avoir reçu, par le canal de son père, l'ordre secret de »ne pas décourager les insurgés« et de nouveau il tâcha de remettre sur le tapis la question de l'alliance offensive et défensive. Il a même présenté à son Altesse plusieurs plans pour son voyage éventuel à Constantinople... Son Altesse répond toujours évasivement. Votre Excellence daignera le voir de mes rapports, dont je puis garantir la parfaite exactitude, les musulmans forment à présent la majorité des insurgés — il en sont aussi les plus actifs; dans la partie de l'insurrection exclusivement chrétienne, c'est-à-dire sur les frontières du Monténégro, règne un calme relatif. On ne le croirait pas — tous les journaux... Sinon la Turquie, au moins le Sultan avec sa politique d'expédients et sa manière de gouverner au moyen des conspirations ne semble pas du tout vouloir apaiser le mouvement bosniaque. Il n'y a pas d'action régulière de sa côté, mais le but des menées souterraines semble être celui-ci: laisser vivre l'insurrection aussi longtemps que possible, maintenir le courage, le fanatisme et les espérances des musulmans, sans cependant compromettre définitivement les riches afin de ne pas les priver de leur droits de propriété et attendre ce qui résultera de ce malaise. La Turquie semble toujours espérer que, les passions aident à ces insinuations, mais je Lui ai conseillé d'être cette fois plus prudente et de ne plus laisser subsister dans l'esprit du Sultan des espérances ambiguës qui peuvent l'encourager à poursuivre des plans chimériques. Il ne faut plus, il me semble, les laisser croire à Constantinople qu'ils peuvent compromettre le Monténégro«.

²⁵⁰⁾ Isti — istome, Cetinje, 6. marta 1882, isto, 70: »...La force principale de l'insurrection (en dehors bien entendu de Krivochié) consiste dans l'élément musulman. Les chefs les plus influents sont musulmans et il est hors de doute que les moyens pécuniaires (en tant qu'ils sont nécessaires pour cette guerre de guerillas) viennent des grands propriétaires musulmans qui ne se compromettent pas ostensiblement, mais qui profitent du peu de méfiance des autorités à leur égard pour subventionner les insurgés commandés par les gens de second ordre — de petets begs ou bien encore par ceux des grandes familles qui sont ruinées«.

ra je mislio da su muslimani u manjini,²⁵¹⁾ da bi mjesec dana potom priznavao da oni, ipak, sačinjavaju polovinu ustaničke mase.²⁵²⁾

To je bilo u uskoj vezi sa držanjem Turske i Crne Gore prema ustanku. Službeno su obje strane davale izjave da ga osuđuju i ne podržavaju, ali su ga obje, ipak krišom pomagale. U početku je ta pomoć više dolazila iz Crne Gore, da bi se onda povećala turska. Barem tako je ocjenjivao ruski poslanik na Cetinju. Već od februara 1882. on je slao podatke da turska pomoć dolazi u ustanak. Sultanov poslanik na Cetinju Riza-bej, sin šefa panislamske struje u Turskoj, imao je stalne veze sa ustanicima u Hercegovini i muslimanima sjeverne Albanije. Davao je savjete da ne klonu duhom,²⁵³⁾ ali je to vjerovatno bila lakša strana njegovog tajnog posla. Po muslimanskom učešću u ustanku on je nekima ličio na još jednu, bosansku ligu na balkanskom prostoru.

Ovo će se konačno odraziti i na opštoj sudbini ustanka 1882. Panslovenska i panislamska ideologija iz duboke pozadine, negdje su se ipak morale susresti sa opštim ciljevima ustanka 1882. Te dvije strane nisu bile usaglašene i naivna vjera srpskog pokreta da se sultan nakon toliko poraza i žalosnih iskustava konačno pomirio sa njihovim etničkim pravom da stvaraju saveznu državu na Balkanu pod njegovim suverenitetom nije davala realne plodove. U pregovorima sa Austro-Ugarskom, sultan se sve više udaljavao od Rusije i priklanjao uslugama koje su mu činile Njemačka i Austro-Ugarska. U razvoju egipatske i tuniske krize vidjelo se kako njemačke usluge sultanu počinju da donose dobit. Već 22. marta 1882. sultan je popustio u zahtjevima da se bosanskim muslimanima dade autonomna vjerska organizacija i odredio im posebnog Reisa. A početkom aprila 1882. ruski poslanik na Cetinju je uočio očigledan zaokret sultana prema ustanku u Hercegovini i da on zbog toga polako iščezava sa scene: »Izgleda da je turska vlada odlučno promijenila držanje prema bosansko-hercegovačkom ustanku. Bez da je službeno ohrabivala pobunu u pokrajinama koje je Austrija okupirala, Porta je, ipak nalazila za dobro da kod ustanika podržava vjerovanje da je zainteresovana za njihovu sudbinu, da se sultan ni u kom slučaju nije odrekao svojih prava na Bosnu i Hercegovinu i da nade o povratku ovih pokrajina pod skiptar Abdul Hamida nikako nisu izgubljene. Poslanik Turski na Cetinju je išao još dalje od ovoga. Kao što je Vaša Ekselencija obavještena on je redovno i stalno održavao veze sa glavnim šefovima pokreta, savjetujući ih da šalju delegate u Carigrad i obećavajući im svečano pomoć i podršku sa sultanove strane. Ista osjećanja simpatija prema pobunjenicima podjednako su animirala i lokalne turske vlasti u novpazarskom sandžaku. Tamo su bile prihvatane mnogobrojne hrišćanske i muslimanske porodice koje su odlazile sa područja ustanka, tolerisan je prolaz dobrovoljaca u Hercegovinu i zatvarale se oči nedostacima

²⁵¹⁾ Kao bilješka br. 249.

²⁵²⁾ Kao bilješka br. 250.

²⁵³⁾ Citirano u bilješci 249.

koji su otkrivani u skladištima i magacinima oružja i municije koja pripadaju vladi. Izgleda da je sada jedna lozinka koja je prispjela iz Carigrada promijenila situaciju. Nakon više zavjereničkih sastanaka noću kod Rize-beja i nekoliko šifrovanih telegrama između njega i njegovog oca Reuf-paše, pa umjesto ratničkih govora i subverzivnih savjeta koje je tursko poslanstvo davalo ustanicima, sada im riječi pomirenja dolaze sa Cetinja... Nagli obrt sultanov («la volte-face du Sultan») već je proizveo protivudar u Bosni i Hercegovini. U nemogućnosti da računaju na Crnu Goru, ustanici su sve svoje nade polagali u Tursku koja im je obećavala šakom i kapom, pa je upravo ta nada održavala ustanak. Odmetanje Turske («la défection de la Turquie») u koje su se oni već uvjerali zadalo im je strašan udarac. Osjećajući se napuštenim uz svoje vlastite izvore snabdijevanja, mnogi od njih bi sa revnošću prigrabili priliku pomilovanja i vratili se na svoja ognjišta. Uoči padanja u marazam ustanka pokazuje izrazitu tendenciju da se degeneriše u obično pljačkaštvo.²⁵⁴)

Austro-Ugarska je inače u ovo vrijeme diplomatski trijumfovala na Balkanu. Obnovom Trocarskog sporazuma od 18. juna 1881. Austro-Ugarska je ojačala svoju poziciju, uz uslov slabljenja ruskog uticaja.²⁵⁵) Deset dana potom bila je već ratifikovana konvencija sa

²⁵⁴) Jonin — Girsu, Cetinje, 5. aprila 1882, AVPR PA, delo 1520, 105: »Le gouvernement turc paraît décidément avoir changé de ligne de conduite vis-à-vis de l'insurrection bosno-herzégovinienne. Sans avoir encouragé officiellement la révolte dans les provinces occupées par l'Autriche, la Porte trouvait néanmoins bon d'entretenir chez les insurgés la croyance qu'elle s'intéressait à leur cause, que le Sultan n'avait point renoncé à ses droits sur la Bosnie-Herzégovine et que l'espoir de la rentrée de ces provinces sous la sceptre d'Abdul-Hamid était loin d'être perdu. Le Ministre de Turquie à Cetigné est allé encore plus loin que cela, comme Votre Excellence le sait, il entretenait des relations suivies et constantes avec les principaux chefs du mouvement, leur conseillait d'envoyer des délégués à Constantinople et leur promettait solennellement aide et assistance de la part du Sultan. Les mêmes sentimens de sympathie à l'égard des révoltés animaient aussi les autorités locales turques dans le Sandjak de Novibazar. On y acceptait les nombreuses familles chrétiennes et musulmanes qui immigraient du théâtre de l'insurrection, on tolérait le passage des volontaires en Herzégovine et on fermait les yeux sur les irrégularités qui se passaient dans les dépôts et magasins d'armes et de munitions appartenant au gouvernement. Un mot d'ordre venu de Constantinople paraît avoir modifié la situation. Plus de conciliabules nocturnes chez Riza-bey, plus de télégrammes chiffrés échangés entre lui et son père, Reouf-pacha et en lieu de discours belliques et de conseils subversifs que la Légation turque faisait entendre aux insurgés — des paroles de conciliation leur arrivent maintenant de Cetigné. ... La volte-face du Sultan a déjà eu un contre-coup en Bosnie-Herzégovine. Les insurgés, ne pouvant point compter sur le Monténégro, avaient placé tout leur espoir dans le soutien de la Turquie qu'on leur promettait de tous les côtés et c'est cet espoir là qui soutenait le mouvement. La défection de la Turquie, dont ils se sont déjà aperçus, leur a porté un coup terrible — ils se voient abandonnés à leur propres ressources et plus d'un d'entre eux saisirait avec empressement une occasion de rentrer amnistié et absous dans son foyer«.

²⁵⁵) Dr Ferdo Hauptmann, *Austrougarska politika, Trojecarski savez i Tajna konvencija sa Srbijom godine 1881. »Godišnjak Društva istoričara BiH*, IX, 1957, str. 70.

Srbijom po kojoj se Srbija odrekla agitacije prema Bosni, Hercegovini i Sandžaku, a odredbama u njoj²⁵⁶) da joj se otvara put za moguću nacionalnu akciju na jugu prema Makedoniji je samo pomagala namjere dvojne monarhije da aktivira svoj interes u tom pravcu. Rusija je tim ugovorima izgubila ranije pozicije i počela je njena balkanska izolacija. Sumnja da proglasom vojnog zakona namjerava da otvori vrata brzom aneksiji pokrajina zaustavila je ovo austrougarsko diplomatsko napredovanje. Izbijanje ustanka je bio faktor koji je nagoni da se odriče ovih planova o aneksiji, a to je već bila dobra cijena za uspostavljanje dobrih odnosa sa sultanom koji nešto više od nje nije ni očekivao.

Ovakvih vijesti da Turska diže ruke od ustanka kojeg je ranije tajno pomagala bilo je više i sve su se vezale za trenutak propadanja ustanka u Hercegovini. To još nije značilo da se turska vlada odričala od prava suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom i pristajala na austrougarsku aneksiju. Obratno, izgledalo je da je u pregovorima sa Austro-Ugarskom uz posredovanje Njemačke dobila garancije o održavanju status quo, na osnovu čega je mogla lakše da se rve sa narastajućim opasnostima novih rizika zbog engleskog pritiska na Egipat i francuskog na Tunis. Interesantno je da je najviše ruskih vijesti o tome datirano petim aprilom 1882. U razgovoru toga dana sa italijanskim poslanikom oko situacije u Tunisu sultan je izjavio da je zadovoljan što će se u Bosni i Hercegovini održati status quo,²⁵⁷) što je u osnovi značilo da je postigao garanciju da se neće provoditi aneksija. Istog dana je u razgovoru sa austrougarskim poslanikom izrekao negativan sud o ustanku, osudio neke komitete koji su iza njega stajali, ali nije dao nikakve bliže pojedinosti o kakvim se komitetima radi. Pozvao je da se ustanak u Hercegovini ne podržava.²⁵⁸) Kako je u isto vrijeme pominjao i Muftiju od Talsidže i prijetio da će ga protjerati u Meku,²⁵⁹) vjerovatno se radilo o grupama bosanskih emigranata u turskoj prestonici koji su ranije povezivani za albanske organizacije. Sultan je bio zahvalan Austro-Ugarskoj za pomoć koju je zajedno sa Njemačkom ukazivala u vrijeme britanskog pritiska na Egipat. Dvije su se strane uslovljavale: suprotstavljajući se širenju britanskog uticaja među Arapima, u isto je vrijeme popuštao Austro-Ugarskoj u pitanju okupacije Bosne i Hercegovine, iako nije pristajao na njenu aneksiju.

Ruski poslanik pri turskom dvoru je početkom maja 1882. saznao da je turska štampa dobila uputstvo da se miješa u međunarodnu novinsku polemiku oko mogućnosti da se održi jedan novi

²⁵⁶) Isti, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien, 1878—1881*. »Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs«, br. 5, Wien, 1952, str. 234.

²⁵⁷) Novikov — Girsu, Pera, 5. aprila 1882, AVPR KA, delo 24 t. II, 25: »De son côté, le Sultan parla de la Bosnie et de l'Herzégovine en se prononçant d'une manière élogieuse sur la bonne foi avec laquelle les Autrichiens maintenaient le status quo dans ces deux provinces«.

²⁵⁸) Isti — istome, Pera, 5. aprila 1882, AVPR KA, isto, 28. (Ne radi se o istom izvještaju.)

²⁵⁹) Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 313.

kongres evropskih sila zbog Bosne i Hercegovine. U takvim okolnostima su turski listovi počeli objavljivati članke, koje je dvor oficijelno inspirisao, da je okupacija Bosne i Hercegovine privremenog karaktera i da su austrougarske trupe ušle u pokrajine samo da u njima uvedu red.²⁶⁰⁾ Takve su članke neke carigradske novine objavljivale i prije nego je poslanik saznao za njihovu inspiraciju sa dvora, pa je po tome zaključivao da se sultan ipak »nije odrekao ideje da konačno povрати Bosnu i Hercegovinu«, iako je osudio ustanak.²⁶¹⁾ Tako je u junu 1822. list »Stambul« pisao da se »Drang nach Osten« nasukao na nepokolebljivu volju kalife i da se sultan ne odriče prava na povratak okupiranih pokrajina.²⁶²⁾ Ruskom je ministarstvu taj članak prenesen iz Sarajeva.

Da se radilo o jednom značajnijem sporazumu između austrougarske i turske diplomatije vidi se iz saopštenja početkom juna 1882. da su se odnosi između dvije strane pod posredništvom Njemačke znatno poboljšali. Postignut je sporazum po kome sultan priznaje uvođenje vojnog zakona i regrutacije u pokrajinama pod uslovom da se ne narušava njihov okupacioni status. »Pri svemu tome uvođenje vojne obaveze je bilo izazvalo poremećaj odnosa između dva kabineta. Zakletva vjernosti caru Austrije koja se tražila od vojnih obveznika shvaćena je u Stambulu kao povreda odredaba Berlinskog ugovora. Preko svog poslanika sultan je učinio demarše u Beču da postigne oslobođenje regruta od obaveze da polažu ovu zakletvu, da se oni ne obavezuju da na kapama nose krstove i orlove i da na kraju ne budu inkorporirani u aktivnu armiju, nego da se ostavljaju u svojim zemljama u statusu žandarma ili milicije.«²⁶³⁾ To je bio značajan sporazum o kome naučna literatura nije obavještena, misleći da se samo radilo o priznanju nekih islamskih elemenata u novoj austrijskoj vojsci koja se uvodila u okupiranim pokrajinama.²⁶⁴⁾

Iza toga bi stajali i opšti principi kojih su se dvije strane u vrijeme ustanka 1822. držale: cilj Austro-Ugarske je bio da vojnim

²⁶⁰⁾ Novikov — Girsu, Pera, 5. maja 1882, AVPR KA, delo 24 t. II, 25.

²⁶¹⁾ Isto.

²⁶²⁾ Bakunjin — Girsu, Sarajevo, 27. juna 1882, AVPR PA, delo 1182, 83.

²⁶³⁾ Onu — Girsu, Pera, 1. juna 1882, AVP KA, delo 24 t. II, 192: »Votre Excellence n'ignore pas que sous les auspices de l'Allemagne, les relations entre la Porte et l'Autriche-Hongrie se sont ostensiblement améliorées. Néanmoins la conscription militaire en Bosnie donne lieu actuellement à des tiraillements entre les deux cabinets. Le serment de fidélité à l'Empereur d'Autriche, que l'on exige des conscrits est envisagé à Stamboul comme une infraction aux stipulations du traité de Berlin. Le Sultan a fait faire des démarches à Vienne par l'intermédiaire de Son Ambassadeur pour obtenir que les recrues de Bosnie soient dispensées du serment, qu'en ne les oblige à porter sur leur calotte ni croix ni aigles et enfin qu'ils ne soient pas incorporés dans l'armée active, mais qu'on les laisse dans leur pays avec le titre de gendarmes ou de miliciens«.

²⁶⁴⁾ Dr Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig, 1914, str. 103; dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 313.

zakonom utre put proglašenju aneksije na koju je imala saglasnost Trocarskog saveza od 18. juna 1881. Cilj Turske je bio da tajno podržava ustanak u Hercegovini kao demonstraciju protiv takvih namjera, pa je ovim internim sporazumom sa austrougarskom diplomatijom taj svoj cilj i postigla, a da nije dala saglasnost za aneksiju niti se upustila u rizik stvaranja jedne nove autonomne slovenske države na Balkanu, koju je srpski nacionalni pokret i prije stvaranja pretjerano bojio panslovenskim bojama. Kad je uskoro počela regrutacija u Bosni i Hercegovini vojne jedinice su dobile spoljne oznake koje su upućivale na držanje obaveze prema ovom sporazumu: fesovi u vojničkoj uniformi, odsustvo oznaka austrougarskog suvereniteta, a do 1894. godine bosanskohercegovačke vojne jedinice nisu slate izvan bosanskohercegovačkog prostora. Tu je i odgovor na pitanje iz literature zašto nije provedena aneksija.²⁶⁵⁾ Nju su mnogi faktori u Monarhiji zahtijevali kao osnovno sredstvo rješavanja svih ključnih unutrašnjih političkih pitanja u okupiranim oblastima.

Opšti bi zaključak o turskom držanju prema ustanku u Hercegovini 1882. bio da je ono u opštim linijama bilo isto kao što je bilo u albanskom slučaju ranije i egipatskom u to isto vrijeme: do jedne granice je podržavan ustanak da bi se garantovao neki minimum sultanovih prava na te oblasti i da bi se muslimani držali cjeline kalifata, pa na taj način osjećali kao vezani za otomansko vodstvo. Dalje od toga u popuštanju albanskim, egipatskim i slovenskim težnjama turska politika nije ni pomišljala da ide.

I držanje Crne Gore prema ustanku je doživljavalo političku mijenu koja mu nije govorila u prilog. Ona u cijeloj ovoj situaciji nije vodila samostalnu politiku. Ona se od vremena zajedničkog rata protiv Turske slijepo držala ruskih direktiva i od njih nije odstupala. To je ojačano pred potpisivanje Berlinskog kongresa, kad se obavezivala da će »izbjegavati sukobe koji bi mogli narušiti spokojstvo u vrijeme pregovaranja Evropskog kongresa.«²⁶⁶⁾ Takvo je držanje Crne Gore prema Rusiji ostajalo i dalje sve do ustanka 1882. Nikad poslušniji saveznik jedne velike sile nije postojao nego je zvanična Crna Gora prema Rusiji. To je bio glavni razlog da je i njena politika bila na bespuću zvaničnog podržavanja sila trocarskog saveza, a javno mišljenje težilo ka suprotstavljanju ekspanzionističkim planovima Austro-Ugarske. U zvaničnoj politici se od vremena Berlinskog kongresa teži ispravci granice u Hercegovini. Prilikom posjete bečkom dvoru u septembru 1879. knjaz se žalio da nije dobio Bileću i Gacko, na što je Andrašić odgovorio da je sam kriv, jer je izbjegavao sporazum prije Berlinskog kongresa. Kasnije su ambicije za dobivanje dijela Hercegovine bile daleko manje, pa kad mu je car tom istom prilikom poklonio kočiju sa konjima, knjaz se iznenadio za tako mali poklon: »Zar je to sve? Ja bih ipak rađe

²⁶⁵⁾ Grgur Jakšić i Vojislav J. Vučković, *Pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine (1882—1883)*, »Glas SANU«, CCXIV, Beograd, 1954.

²⁶⁶⁾ Jonin — Lobanovu-Rostovskom, Cetinje, 19. juna 1878, AVPR PVK, delo 2141.

Lipnik ili Sušane.²⁶⁷⁾ Kako je uslov za ispravku granice bio da Crna Gora sklopi ugovor o ekstradiciji političkih prebjeglica, knjaz je i to odbijao, pa je na taj način sporazumjevanje o granici odloženo. Obnoviće se u vrijeme ustanka u Hercegovini, kad je to postala cijena za njegov neuspjeh.

Postojali su pokušaji da se knjaževa politika lojalnog držanja prema Austro-Ugarskoj diskredituje. Kad je izbio ustanak u Hercegovini ruski poslanik na Cetinju je bivao svjedok uličnih dvoboja glavara na cetinjskim ulicama »zbog razlike u političkim mišljenjima«.²⁶⁸⁾ Javnost je bila protiv popuštanja Austro-Ugarskoj, a zvanični dvor se držao instrukcija iz Rusije. On je bez sumnje gledao kroz prste na pomaganje ustanka u Hercegovini, jer mu nije bilo u interesu da se okupacioni status Bosne i Hercegovine tako olako napusti. Podrška ruskih slavjanofila je, ipak, bila neka zamjena za jače inspiracije od zvaničnog ruskog dvora. U približno isto vrijeme kad je uz posredovanje Njemačke došlo do približavanja Turske i Austro-Ugarske, uz cijenu dizanja ruku od ustanka u Hercegovini i ruska politika je učinila odlučan zaokret na sporazumjevanje sa Austro-Ugarskom, od kojeg na kraju nikad temeljito nije ni odstupala. U ruskoj diplomatiji je struja Saburova prevagnula, pa je početkom marta 1882. rusko ministarstvo spoljnih poslova prenijelo crnogorskom knjazu Saburovljevu poruku (datiranu 14. februara) da dade inicijativu oko početka pregovora sa Austro-Ugarskom oko popravke granice u Hercegovini.²⁶⁹⁾ Ovo je bilo u skladu sa okretanjem Girsovog ministarstva u korist prijateljskih odnosa sa Njemačkom od 1881, kuda se polako okretala i štampa.²⁷⁰⁾ Pod idejom o popravci granice u crnogorsku korist u Hercegovini se mislilo na dio južne Hercegovine sa srodnim stanovništvom,²⁷¹⁾ očigledno po onim formulama koje su bile aktuelne prije Berlinskog kongresa. Tada je austrijski car slao na Cetinje novčanu pomoć od 100 hiljada forinti,²⁷²⁾ za održavanje kordona prema hercegovačkom pobunjenom području, što je knjazu teško padalo zbog mogućnosti da ga to može kompromitovati u očima javnosti. Tražio je da se to odgodi za bolja vremena.²⁷³⁾ U približno isto vrijeme ruski car mu je slao 40 hiljada rubalja kao pomoć za održavanje blizu sedam i po hiljada izbjeglica sa ustaničkog teritorija. Knjaz je pristajao da dade inicijativu za pregovore o popravci granice, ali je mislio da za to treba pripremiti teren i možda u te razgovore uvući i Bizmarka. Proći će i dva mjeseca da se u tome nije odlučio, jer je za pitanje popravke granice bilo vezano priznanje Austro-Ugarskoj da izvrši aneksiju okupiranih pokrajina.²⁷⁴⁾

²⁶⁷⁾ Jonin — Girsu, 16. septembra 1879, AVPR GA V-A2, u prilogu zapisnici razgovora kneza Nikole sa Andrašijem.

²⁶⁸⁾ Jonin — Girsu, Dubrovnik, 22. januara 1882, AVPR PA, delo 1520.

²⁶⁹⁾ Isti — istome, 6. marta 1882, isto, 88.

²⁷⁰⁾ Dr Irene Grüning, o. c., str. 75.

²⁷¹⁾ W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, London, 1956, str. 81.

²⁷²⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 5. aprila 1882, isto, 111.

²⁷³⁾ S. D. Skazkin, o. c. 232.

²⁷⁴⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 4. maja 1882. isto, 149.

Ovo se komplikovalo zakašnjelom akcijom ruskih slavjanofila oko pomaganja ustanka u Hercegovini. Uvijek je zvanična diplomatija bila brža od tajnih i zaobilaznih radnji slovenskih konspiracija na Balkanu, koje su uvijek zamišljene u pravo vrijeme kad je diplomatiji trebalo dati odgovor, a realizovane onda kad ga je ona sama već bila našla. U uvjerenju da protiv pokušaja aneksije u Bosni i Hercegovini treba podići ustanak, Aksakov je u Moskvi bio skupio veliku novčanu pomoć od 200 hiljada rubalja. Od te je sume odmah uputio u Sofiju 20 hiljada preko Svjatlava Buzandžića Pravice Trebinjskog, kojeg naša literatura po austrijskim obavještenjima oskudno poznaje samo kao doktora Pravicu.²⁷⁵⁾

Od ranijeg je vremena u ovom poslu pomaganja hercegovačkog ustanka u Sofiji djelovao ruski poslanik Hitrovo sa svojim zamjenikom i dosta tajnih pomoćnika. Postojao je jedan dostavni centar u Odesi i još jedan na bugarskom prostoru u Ruščuku, kao i nekoliko malih punktova prema srpskoj granici (naročito Berkovica). Tamo se skupljalo oružje i dobrovoljci za odašiljanje preko srpskog teritorija u ustanak. Tamo su se spominjali ruski generali Doktorov i Fadjejev.²⁷⁶⁾ Bugarska zvanična politika je bila u ovo uvučena, a i bugarska nacionalna javnost je bila na strani slavjanofilske akcije, očekujući da se počne ostvarivati san o sanstefanskoj Bugarskoj. Sobranje je bilo odobrilo jedan fond od milion leva,²⁷⁷⁾ a Hitrovo je i od samog bugarskog kneza dobio novčanu pomoć,²⁷⁸⁾ i imao uticaja na kneževom dvoru. Bugari su imali interesa za pokretanje pitanja ujedinjenja sa istočnom Rumelijom, iako ih je zvanična ruska politika ovoga puta upozoravala da ništa ne preduzimaju u pravcu Makedonije.²⁷⁹⁾ Ako je vjerovati austrougarskim špijunskim izvještajima iz Sofije je slata tajna pomoć u oružju i Albancima.²⁸⁰⁾ Beogradski tajni komitet za oslobođenje Bosne bio je u vezi sa ovom akcijom u Bugarskoj i slao proklamacije preko granice u okupirane pokrajine.²⁸¹⁾ Austrougarska policija je znala za polako umirala i ovo je bilo još jedno istorijsko zakašnjenje na Kosovo.

²⁷⁵⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 233, 234; dr Hamdija Kapidžić, o. c., 301.

²⁷⁶⁾ Isto, str. 300.

²⁷⁷⁾ Йоно Митев, Съединението на България през 1885 г. »Исторически преглед« 6, 1980, 50.

²⁷⁸⁾ S. D. Skazkin, o. c., str. 233; Citira E. Queillé, *Les commentaires de l'indépendance bulgare et le prince Alexander*, Paris, 1910., str. 108; E. C. Corti, *Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit der Zaren und Bismarck. Nach des ersten Fürsten Bulgarien nachgelassenen Papieren und sonstigen ungedruckten Quellen*, Wien, 1920., str. 119. Veli da je Hitrovo knezu doveo jednog crnogorskog agitatora, u namjeri da ga kompromituje pred Austro-Ugarskom.

²⁷⁹⁾ Елена Стателова, Развой и характер на отношенията между княжество България и Источна Румелия (1879—1885), »Исторически преглед«, 5, 1978, ИИ; Методи Петров, Българо-руски политическия отношения в навечерието и по време на Пълномощната, »Исторически преглед« 6, 1981, 38, o uticaju Hitrovo na bugarskog kneza tada.

²⁸⁰⁾ MID — Zemaljskoj vladi, Beč, 29. februara 1882, АВН, v. kod Dr Hamdije Kapidžića, o. c., str. 302.

²⁸¹⁾ Isto, str. 294.

njihova odašiljanje prije nego bi prešle srpsku granicu, a vjerovala je da su neke od njih u Srbiju doturane iz Rusije.

Iz Bugarske su u Hercegovinu bile upućene dvije čete dobrovoljaca pod vodstvom ruskih oficira i bivših crnogorskih građana Jovana Popovića Lipovca i Stevana Ivanovića.²⁸²⁾ Smatralo se da je u Bugarskoj bilo okupljanje oko hiljadu dobrovoljaca, iako je srpsku granicu prelazio neuporedivo manji broj. Još u martu 1882. je planirano njihovo prebacivanje preko granice, ali je do toga došlo tek u maju. Početkom juna 1882. austrougarsko ministarstvo spoljnih poslova je obavijestilo crnogorskog kneza da su upućene čete Lipovca i Ivanovića.²⁸³⁾

Da su došle ranije ove bi čete ustanku dale novu energiju i bez sumnje pomogle da se on jasnije politički usmjeri. Ovako su dolazile u nevrijeme kad je ustanak već bio na izdisaju. Odana prijateljskim ugovorima sa Austro-Ugarskom, srpska vlada je revnosno pomagala u gonjenju ovih dobrovoljaca koji su se uz pomoć lokalnih organa i tajnih istomišljenika uputili u grupama preko srpske teritorije. Nikada prije srpski telegraf nije bio u širim mjerama angažovan u gonjenju jedne političke zavjere kao ovoga puta. Ipak su lokalni organi vlasti više od vlade strahovali pred nacionalnom javnošću i gledali kroz prste. Policija je bila uspjela da pohvata ljude iz grupe Jovana Lipovca, ali su njemu dozvolili da se izmigolji i prede na teritorij Sandžaka. Tamo ništa nije mogao napraviti, iako je i tamo pri ruci imao tursku policiju podjednako šupljih prstiju. Četa Stevana Ivanovića je u snazi od 20 ljudi »raznih slovenskih nacionalnosti« došla preko turske strane (kod Prijepolja) na hercegovački teritorij. Turske granične vlasti su se pravile da ništa ne znaju.

Crnogorac po rođenju, Ivanović je bio bivši ruski oficir, a u ustanak je došao okićen visokim ruskim ordenjem za junačko držanje u prošlom turskom ratu. Imao je »priličnu sumu novaca«. Prije nego je skupio četu dobrovoljaca u Sofiji bio je u Carigradu odakle je u ustanak pošao sa preporukom Muftije od Taslidže.²⁸⁴⁾ Od 60 ljudi s kojima je išao kroz Srbiju ostalo mu je samo 20, pošto ih je srpska policija razbila kod Užica. Ostalih 40 dobrovoljaca vodio je jedan drugi ruski oficir u njegovoj pratnji. Na ustaničkom teritoriju, odmah uz granicu, njegova se četa brzo podigla na 180 boraca od prikupljanja lokalnih dobrovoljaca. On je sam tvrdio da je svoje ljude u Bugarskoj organizovao uz pomoć jednog ruskog generala (nije mu spomenuo ime), iza koga je stajao jedan komitet u Odesi.²⁸⁵⁾ Tek krajem maja ova je četa vodila bitke sa austrougarskom vojskom. Bez velikih izgleda da nanovo raspali bunu kad je ona već

²⁷³⁾ S. D. Skazkin, o. c., 232.

²⁷⁴⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 4. maja 1882, isto, 149.

²⁸²⁾ Isto, str. 300 i dalje vrlo opširno.

²⁸³⁾ Jonin — Girsu, Cetinje, 5. juna 1882, AVPR FA, delo 1520, 190.

²⁸⁴⁾ H. Kapidžić, *Der Aufstand in der Hercegovina im Jahre 1882 mit Hinblick auf die Einflüsse aus Bulgarien*, »Études Bakuaniques«, 2—3, 1965, str. 184; Isti, *Hercegovački ustanak*, str. 303.

²⁸⁵⁾ Kao bilješka br. 283.

Ustanak se nekako održavao do novembra 1882, ali u malim razdvojenim grupama koje nisu predstavljale veliku snagu. Austro-ugarske vlasti su oduzimale imanja onim ustanicima koji bi bježali sa porodicama, a nekim ustaničkim vođama pohapsila je žene sa malom djecom. Tako se u morstarskom zatvoru našla žena Stojana Kovačevića sa djecom zajedno sa zatočenim članovima mostarske opštine koji su optuženi zbog peticije protiv uvođenja vojnog zakona. Ohrabrene sporazumom sa sultanom i njegovim pristankom na vojni zakon, vlasti su nakon zvaničnog proglašenja kraja ustanka proglasile i političku amnestiju. Nastojale su da što brže likvidiraju političke reperkusije bune. Sa tadašnjim vođom ustanka Salkom Fortom su počeli tajne pregovore o predaji. U pomenutoj ocjeni ustanka on veli da su ga pokušavali korumpirati odašiljanjem velike svote novaca. Njegov zamjenik Pobrić je mislio da bi novac trebalo prihvatiti, a tjerati svoje i o političkim uslovima razgovarati kasnije. Pregovore o njegovoj predaji sa grupom od 85 ljudi vodio je preko Fortinog izaslanika lično Kalaj u Sarajevu.²⁸⁶) U svojim razmišljanjima o austrijskoj vojsci i ustanku on pominje da nije htio prihvatiti uslove za predaju, jer bi ga narod smatrao izdajnikom i rađe se opredjelio da pređe u emigraciju na crnogorsku stranu. Da spasi imanje, otišao je bez porodice.

**

Ako bi se pokušao da sumira opšti istorijski značaj ustanka u Hercegovini 1882. moralo bi se reći da je to bio pokušaj organizovanja glasa naroda protiv pripajanja ovih pokrajina Austro-Ugarskoj. Ustanak je zbunio austrougarsku politiku i njenoj diplomaciji pomrsio račune u pripremanju brzog proglašenja aneksije ovih oblasti. Da je ona tada ostvarena imala bi dalekosežne istorijske posljedice u smislu ranog konsolidovanja političkih prilika na okupiranom području. Ustanak je bio dovoljno moćan da ga cijeli civilizovani svijet shvati kao autentični krik naroda protiv međunarodnog nasilja nad njim. Dalje od toga ustanak nije išao. Puno suprotnih elemenata je bilo ugrađeno u njegove temelje i političku pozadinu koja se iza njega pokadkad nazirala. Ogromna vojna sila od preko 70.000 vojnika je bila angažovana protiv ustanka kojeg je držalo nekoliko hiljada aktivnih pobunjenika, a ogromna većina naroda podržavala. To je bila proba jedne vojne mašine koja se odatle spremala na nove poduhvate. Iako dalje od onemogućavanja proglašenja aneksije ustanak nije mogao ništa da ostvari i to je bilo dovoljno da odredi cijelu budućnost borbe protiv Austro-Ugarske. Praktično se pokazalo da nije nikakva iluzija da se radi na srpsko-muslimanskom političkom savezu. Sve do aneksije 1908. ostaće fiks-ideja srpskog nacionalnog pokreta da to jedinstvo treba obnoviti kao osnovni preduslov oslobođenja. Kao takav taj je faktor ugrađen i u političke

²⁸⁶) Dr Hamdija Kapidžić, o. c., str. 279.

temelje onih pokreta koji su se borili za jugoslovensko državno osamostaljenje. Na taj način su se posljedice ustanka u nemjerljivim vrijednostima osjećale za nekoliko narednih decenija. Bile su velika istorijska pouka i okupacionom režimu i njegovim protivnicima.

U austrougarskoj politici ustanak je ohrabrio one ljude koji su mislili da je nasilje sredstvo kojim se može održavati poredak. Početkom prvog svjetskog rata feldmaršal Konrad se sjetio svog vojnog iskustva iz vremena gušenja ovog ustanka, kad veli da se samo represalijama može zaustaviti taj narod protiv ubijanja i mrcvarenja austrougarskih vojnika.²⁸⁷⁾

Ustanak je postao jedan od faktora pogađanja velikih sila oko Turske i sa Turskom. U tom pogledu njegova je istorija najmanje istražena. Tajni rad i usmena naređenja iz kojih ne ostaje tragova istoričara su prikratili da donosi jasne zaključke. To ostaje jedan od budućih zadataka naše istorijske nauke.

²⁸⁷⁾ Feldmarschal Conrad, *Aus meiner Dienstzeit 1906--1918*. [V, Wien, 1922, str. 387.

SUMMARY

THE 1882 INSURRECTION IN HERZEGOVINA AND ITS HISTORICAL CONSEQUENCES

The author aims at not only reviewing the scientific research works dealing with the 1882 insurrection but also filling the gaps evident in them. For the latter purpose he relies on some until-now unknown documents from the Archives of the Russia's Foreign Policy in Moscow, as well as from some Austro-Hungarian archives. In this paper special attention is paid to the attempts at beginning an uprising in the years between 1878 and 1882 and the political ideas behind them.

Taught by the 1878 defeat, the Serbian national movement set on working out a new strategy immediately after the occupation of Bosnia and Herzegovina. Separating itself from the Moslem aristocracy had been a mistake and had, therefore, to be avoided. A group of its members and the former rebellion-leader Mićo Ljubibratić strove to achieve the Serbian-Moslem reconciliation even at the cost of not solving the agrarian question in favour of peasants. No endeavours were made to unite Bosnia and Herzegovina with Serbia and Montenegro. Instead, plans were laid down for an autonomous state under the Sultan's sovereignty and with an elected prince. It would have been similar to the then newly-founded Bulgarian state. On their part, the Moslem aristocracy opposing the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina made a concession by agreeing to recognize the autonomy of the future Bosnian-Herzegovinian state. Furthermore, for the first time in their history they were ready to accept help from Russia. The author has discovered documents showing that the Bosnian-Herzegovinian Moslem emigrants petitioned the Russian government to provide help for the liberation of Bosnia and Herzegovina on two occasions. Neither the Serbian nor the Moslem endeavours were without an ideological background. The Serbs received the strongest backing from the Russian Slavophiles. Even Mićo Ljubibratić wrote a treatise on a new Slavic democratic federation in 1879. He argued that border disputes between Slavic nations should be solved by plebiscite organized on the controversial territory. The Serbian representatives tried to reach an agreement with the Italian irredentist movement. In Russian documents the author came across the information that, indeed, there were agents in Albania working for the Italian government.

The Moslem movement in Bosnia and Herzegovina was connected with the Pan-Islamic ideology. Many Bosnian representatives took part in the activities of the Albanian League. Russian documents speak of »an Albanian-Bosnian clique very powerful in the Sultan's court«. The Russian envoy in Constantinople found out that the Volga Region Moslems had collected contributions for the Turkish army in the 1877—1878 War. In 1880, an attempt was made at founding a Pan-Islamic

council (or committee) in Mecca whose task would have been to coordinate Moslem movements in Egypt, Mecca, Kurdistan and Albania. Its members were imagined to be representatives from all parts of the world — »from the River Indus and Siberia«. Initially the Turkish government supported this Pan-Islamic movement, for it provided a good shield against the pressure of the great powers and the allegations organizing of armed resistance to the attempts at occupying Moslem territories. In April 1880. the Turkish Ministry of Foreign Affairs developed a new political doctrine regarding those Islamic movements. Now only the Moslem members of the Albanian League received its support. The Turks grew against its Catholic membership accusing them of disrespecting the border agreement with Montenegro. Likewise, in all other Islamic movements the Turkish government began to suppress national element and give its support only to what it regarded as being Islamic and Ottoman. Repercussions of that doctrine are evident with regard to the 1882 insurrection in Herzegovina. The leader of the Pan-Islamic movement in Constantinople was Reuf-pasha. Riza-bey, his son, became a Turkish envoy in Montenegro. He provided help both for the Herzegovinian rebels and the Moslems in Albania. Through him the Herzegovinian rebels sent their representative to the Sultan in Constantinople. Towards the end of March 1882. the Turkish government's attitude to the uprising began to change. Bismarck mediated and succeeded in bringing together Turkey and Austria-Hungary. Thankful for the help it received in connection with Egypt, the Turkish government made concessions regarding the passing of a military law in Bosnia and Herzegovina. The law was passed on November 5, 1881. and caused an uproar in Moslem and Serbian circles. Soon an opposition movement formed. Its Leaders were some political emigrants from Herzegovina in Cetinje. They received help from Russian Slavophiles. It was this very opposition to the military law that led to the outbreak in Herzegovina in the night between 10 and 11 January, 1882. Though they suffered a military defeat on 26 February, the rebel forces continued to exist. A decisive step towards crushing the insurrection was taken by the Turkish Sultan in late March, 1882: he partially accepted the new military law in the occupied territories. He demanded that soldiers should not swear the oath of allegiance to the Austrian Emperor, wear crosses and eagles, and that military units should not move outside the occupied territories. Their role was to be that of a local military militia. The agreement meant that Austria-Hungary had no intention any more to annex Bosnia and Herzegovina, which had been its international mandate since the reestablishment of the Tripartite Alliance on June 18, 1881. The Sultan's acceptance of the military law and his condemnation of the insurrection and the rebels demoralized many of them completely. A large number accepted amnesty immediately and went home. On April 22, 1882. the Austro-Hungarian government announced the end of the insurrection and quickly offered political amnesty. However, the proclamation did not really mean the end of the insurrection, for it was a natural development following the Sultan's agreement on

the military law. It was alive until November 1882. All rebel units consisted of both Moslems and Serbs. Their leaders were also mixed. The harmony was disrupted by contradicting Pan-Slavic and Pan-Islamic ideologies. Though these ideologies did not manifest themselves during the insurrection, they should not be ignored.